

ТРІУМФ ЛЮДИНИ

**Українці в нацистських
і радянських концтаборах**

Ігор
Бігун

Володимир
Бірчак

Леся
Бондарук

Володимир
В'ятрович

Олеся
Ісаюк

Анна
Олійник

Ярина
Ясиневич

Концтабори Третього Райху були найбільш смертоносними. Планомірне знищення мільйонів людей поставили на конвеєр, наче на промислових підприємствах.

За 1933—1945 роки через концтабори СС пройшли близько 2,3 млн людей. 74% тих, хто переступив браму концтабору, залишилися там навіки.

Україна не була незалежною державою, тож СС не визнавали українців як окрему націю.

Уродженці Радянської України в табірній статистиці проходили як громадяни СРСР. Усіх їх нацисти позначали літерою R — «росіяни». Західних українців ідентифікували як P — «поляків», оскільки до війни вони були громадянами Польщі. Крім того, українцям у таборах доводилося бути «румуними», «чехами» тощо.

Через це дати відповідь на запитання, скільки ж усього українців було в концтаборах Третього Райху, неможливо. Очевидно, що рахунок іде на сотні тисяч осіб. Більше мільйона потрапили в табори для військовополонених.

УКРАЇНСЬКИЙ
ІНСТИТУТ
НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПАМ'ЯТІ

**ТРИУМФ ЛЮДИНИ.
УКРАЇНЦІ В
НАЦИСТСЬКИХ
І РАДЯНСЬКИХ
КОНЦТАБОРАХ**

УДК 94(=161.2):343.819.5(47+57+430)”19”
Т689

Бігун І., Бірчак В., Бондарук Л., В’ятрович В., Ісаюк О., Олійник А., Ясиневич Я.

Тріумф людини. Українці в нацистських і радянських концтаборах / (Під заг. ред. В. В’ятровича).
Український інститут національної пам’яті; Центр досліджень визвольного руху. — Л.: Папуга, 2019. —
200 с., іл.

Цей проект — про те людське, що не здатна знищити жодна система. Про небайдужий погляд, розказану казку, простягнуту руку, розділений окраєць хліба. Про силу волі, віри і любові. Про перемогу надії. Про свободу в серцях. Про тріумф людини.
Вихідці з України були в багатьох концтаборах нацистської Німеччини. Представлені тут історії свідчать: багато українців не хотіли миритися з роллю пасивних рабів нацизму. У таборах вони формували мережі взаємодопомоги та підпільні організації, наважувалися на втечі, бунти й повстання. Імперія ГУЛАГ розпочала свою роботу із становленням радянської влади і продовжила вбивати після падіння нацизму. У радянських концтаборах режим винищував українську націю. Але комуністи не досягли цілі. Українські в’язні були серед тих найактивніших, хто зруйнували, здавалося б непереможну, імперію ГУЛАГу.
Великою мірою завдяки тим українцям, які не зламались у нацистських і комуністичних концтаборах, ми зараз живемо у вільній незалежній державі.

Фото на обкладинці: Євген Сверстюк (1927—2014) — філософ, дисидент, в’язень сумління.

На фото несе хрест із написом «Убієнним синам України», щоб встановити його на місці масових розстрілів українських письменників у 1937 році. Урочище Сандармох, Карелія (Росія), 27 жовтня 1997 року.
Фото Володимира Щербини.

1-й шмуцтитул: Звільнені в’язні йдуть лінією розташування постів і подвійного колючого дроту.
Концтабір Аушвіц, 1945 рік.

2-й шмуцтитул: Українки — учасниці Норильського повстання.
м. Норильськ, 1954 рік.

ISBN 978-617-7142-47-7

© Бігун І., Бірчак В., Бондарук Л., В’ятрович В., Ісаюк О., Олійник А., Ясиневич Я., 2019

© Український інститут національної пам’яті, 2019

© Центр досліджень визвольного руху, 2019

ЗМІСТ

МЕШКАНЦІ УКРАЇНИ, ЯКІ ПРОЙШЛИ НАЦИСТСЬКІ КОНЦТАБОРИ	7
ЩО ТАКЕ КОНЦЕНТРАЦІЙНИЙ ТАБІР	9
ВІЙНА — ЗЕНІТ СИСТЕМИ КОНЦТАБОРІВ	15
КОНЦТАБІРНИЙ ПОБУТ	19
ЖІНКИ	23
ДІТИ	29
ОСТАРБАЙТЕРИ	35
ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ	41
УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛІСТИ	53
СВЯЩЕНИКИ	57
ЄВРЕЇ	63
ВИЗВОЛЕННЯ КОНЦТАБОРІВ	71
ПЕРЕТВОРЕННЯ НА РАДЯНСЬКІ	75
МЕШКАНЦІ УКРАЇНИ, ЯКІ ПЕРЕМОГЛИ ГУЛАГ	81
ТІ, ХТО ПЕРЕМОГЛИ ГУЛАГ	83
ПОПЕРЕДУ. ПЕРШІ РАДЯНСЬКІ КОНЦТАБОРИ	87
СОЛОВКИ. РОЗСТРІЛЯНЕ ВІДРОДЖЕННЯ	93
З ГУЛАГУ НА ФРОНТ	99
ВБИВСТВО ПРАЦЕЮ	105
БЛАТНІ VS ПОЛІТИЧНІ	111
ШАРАШКИ. З ГУЛАГУ В КОСМОС	117
ВИГНАНІ НАРОДИ	123
СПЕЦПОСЕЛЕННЯ. ВИРОК — ЖИТИ БЕЗ ДОМУ	129
PostГУЛАГ	136
СВОБОДА СОВІСТІ	141
ТРАДИЦІЯ ЯК ОПОЗИЦІЯ	141
МИСТЕЦТВО ПРОТЕСТУ	151
ВТЕЧА З ГУЛАГУ	157
«ПОНЯТІЯ» НЕ ПРОЙДУТЬ	163
ПІДПІЛЛЯ В КОНЦТАБОРАХ	169
ПОВСТАННЯ ПОЛІТВ’ЯЗНІВ	175
ТАБІРНІ «ПАТРІАРХИ»	181
НЕПЕРЕВИХОВАНІ	187
ПРАВДА РОБИТЬ ВІЛЬНИМИ	193

Верховна Рада України від імені Українського народу — громадян України всіх національностей,
...керуючись положеннями Загальної декларації прав людини,

...дбаючи про забезпечення захисту прав і свобод людини і громадянина, прагнучи розвивати і зміцнювати незалежну, демократичну, правову державу

...з метою недопущення повторення злочинів комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, будь-якої дискримінації за національною, соціальною, класовою, етнічною, расовою або іншими ознаками у майбутньому, відновлення історичної та соціальної справедливості, усунення загрози незалежності, суверенітету, територіальній цілісності та національній безпеці України

приймає цей Закон, яким засуджує комуністичний та націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарні режими в Україні.

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборони їхньої символіки

9 квітня 2015 року

...За своєю злочинною сутністю комуністичний режим і нацистський режим були однаковими, а методи здійснення ними державної репресивної політики — тотожними.

...Комуністичний режим і нацистський режим призвели до позбавлення життя мільйонів безневинних людей, руйнування соціальної структури суспільства та суспільної моралі, розпалювання... ворожнечі та ненависті.

РІШЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

16 липня 2019 року

**МЕШКАНЦІ
УКРАЇНИ, ЯКІ
ПРОЙШЛИ
НАЦИСТСЬКІ
КОНЦТАБОРИ**

ЩО ТАКЕ КОНЦЕНТРАЦІЙНИЙ ТАБІР

«Ми, колишні мешканці концентраційних таборів, пам'ятаємо людей, які ходили між бараками, заспокоюючи інших, віддаючи останній шматок хліба. Нехай їх було лише декілька, але їхня поведінка — незаперечний доказ, що людину можна позбавити всього, крім єдиного: останньої людської свободи — обирати власне ставлення до будь-яких наявних обставин, обирати власний шлях».

Віктор Франкл «Людина в пошуках справжнього сенсу»

У масовій уяві концентраційний табір асоціюється з тоталітарним режимом Адольфа Гітлера. Проте нацисти не створили чогось принципово нового. Перші концтабори заснувала Британська імперія під час англо-бурської війни 1899—1902 років у Південній Африці.

Місця примусового ув'язнення під назвою «концентраційні» або «трудові табори» з 1918 року існували в Радянській Росії. 1923 року комуністи заснували Соловецький табір особливого призначення ОГПУ (СЛОН) — прототип виправно-трудова система ГУЛАГу. До

Рештки в'язнів концтабору Майданак, липень 1944 року.

спорудження першого гітлерівського концтабору Дахау залишалося 10 років...

Проте табори Третього Райху виявилися найбільш смертоносними. Планомірне знищення мільйонів людей поставили на конвеєр, наче на промислових підприємствах.

За 1933—1945 роки через концтабори СС пройшли близько 2,3 млн людей. Щонайменше 1,7 млн загинули. Тобто 74% тих, хто переступив браму концтабору, залишилися там навіки.

Гасло «Праця робить вільним» над головною брамою Аушвіца. Подібні пафосні написи увінчували брами багатьох концтаборів, бо нацисти вважали, що вони вершать правосуддя над «небезпечними злочинцями».

Підставою для організації концентраційних таборів Третього Райху став указ канцлера Адольфа Гітлера «Про захист народу та держави», виданий 28 лютого 1933 року після підпалу Райхстагу. Цей декрет вводив поняття «захисного арешту», тобто давав змогу ув'язнювати «ворогів нації» без санкції суду на невизначений термін. Так усували політичних противників нацистів.

Відтак почали з'являтися перші імпровізовані концтабори під охороною бойовиків штурмових загонів нацистської партії.

Теодор Ейке (1892—1943) був людиною, яка визначила форму й сутність концентраційних таборів нацистського режиму. На посаду коменданта концтабору Дахау він прийшов із психіатричної лікарні — мав буйний характер. Ейке перетворив Дахау на зразковий табір СС, завдяки чому в 1934 році його зробили керівником усіх наявних концентраційних таборів. Жорстокість і люту ненависть до в'язнів Ейке зробив основою моралі табірних охоронців. У 1939 році Ейке одночасно став командиром дивізії СС «Мертва голова», сформованої на базі вартових підрозділів таборів. Після загибелі Ейке на фронті посаду інспектора концтаборів зайняв його заступник Ріхард Глюкс.

В'язні Бухенвальда під час переклички.

У травні 1933 року свій концентраційний табір організували охоронні загоны (СС). Його спорудили неподалік м. Дахау в Баварії. Це була прямокутна ділянка території, обгороджена колючим дротом та оточена кулеметними вежами. Усередині були розташовані однотипні бараки для в'язнів, плац, а ззовні до табору примикав квартал будівель для адміністрації та охорони. Саме за зразком Дахау гітлерівці розбудували всю систему концентраційних таборів.

Уже влітку 1935 року в Німеччині існувало 5 концтаборів, в яких перебували майже 3 тис. в'язнів. Керувала ними Інспекція концентраційних таборів, що підпорядковувалася Головному управлінню СС. На чолі Інспекції став Теодор Ейке — комендант Дахау і протеже райхсфюрера СС Генріха Гімmlера. Цих двох людей без перебільшення можна вважати головними архітекторами нацистської системи концтаборів і всіх тих жахів, які там відбувалися. З'єднаннями

«Мертва голова» — елітними частинами СС, які охороняли концтабори, — командував також Ейке.

Хоча нацистські концтабори ввійшли в історію як головний інструмент терору та послідовного знищення цілих категорій людей, ніщо спершу не віщувало такої страхітливої функції. У довоєнний час в'язнями концтаборів ставали передусім політичні та ідеологічні противники націонал-соціалізму: соціал-демократи, комуністи, анархісти, відомі політичні фігури інших середовищ, свідки Єгови. До них також додалися «неповноцінні» з точки зору нацистів: євреї, кримінальні злочинці, гомосексуали і так звані «асоціали» (душевнихворі, безробітні, роми, безпритульні, повії тощо). Смерть у таборі була винятком, а не правилом.

Напередодні Другої світової війни в тодішніх межах Третього Райху існувало 6 концентраційних таборів: Дахау, Заксенхаузен, Бухенвальд, Маутхаузен, Флоссенбург і Равенсбрюк. За їхніми дротами перебували 21 тис. в'язнів.

Концтабір Дахау з висоти пташиного польоту, 1945 рік. Його площа складала 235 га.

ВІЙНА — ЗЕНІТ СИСТЕМИ КОНЦТАБОРІВ

ЩО ТАКЕ КОНЦЕНТРАЦІЙНИЙ ТАБІР

Друга світова війна спричинила розростання системи концтаборів до небачених розмірів. У 1940 році в окупованій Польщі СС спорудили концтабори Аушвіц біля м. Освенцима і Майданек на околиці м. Любліна.

Війна також перетворила концтабори на інструмент геноциду. Першими жертвами масового знищення стали радянські військовополонені.

Із 1942 року табори долучили до «остаточного вирішення єврейського питання». Сотні тисяч західно- і центральноєвропейських євреїв були депортовані до Аушвіца й Майданека, які стали виконувати функції таборів смерті. Слабких, хворих і старих відразу відправляли до газових камер. Решту мала добити каторжна праця.

Концентраційні табори стали джерелом рабів для німецьких індустріальних концернів. Тож 1942 року Інспекцію концтаборів приєднали до Головного адміністративно-господарського управління СС. Кожен табір обрив густою мережею філій, які розташовувалися при певному підприємстві.

Підкорені нації змушені були працювати на благо економічної могутності завойовників. У 1943 році концентраційні табори принесли Райху прибуток у 200 млн райхсмарок, наступного року — вже 500 млн.

Есесівці концтабору Майданек з контейнерами газу «Циклон-Б», яким убивали в газових камерах, 30 липня 1944 року.

Загалом, до кінця Третього Райху в рамках СС виникло 27 великих концтаборів і понад 1100 дрібніших таборів-філій, які існували в різний час. Кількість невольників лише зростала: від 315 тис. наприкінці 1943 року до 707 тис. на початку 1945 року.

СКІЛЬКИ УКРАЇНЦІВ БУЛО В КОНЦТАБОРАХ ТРЕТЬОГО РАЙХУ?

Україна не була незалежною державою, тож СС не визнавали українців як окрему націю. Уродженці Радянської України в табірній статистиці проходили як громадяни СРСР. Усіх їх нацисти позначали літерою R — «росіяни».

Західних українців ідентифікували як P — «поляків», оскільки до війни вони були громадянами Польщі. Крім того, українцям у таборах доводилося бути «румуними», «чехами» тощо.

Лише група українських націоналістів у концтаборі Аушвіц домоглася, щоб їх визнали як українців.

Панорама концтабору Майданек.

Через це дати відповідь на запитання, скільки ж усього українців було в концтаборах Третього Райху, неможливо. Очевидно, що рахунок іде на сотні тисяч осіб. Більше мільйона потрапили в табори для військово-полонених.

Після Другої світової війни Ліга українських політичних в'язнів з'ясувала, що українці були в 26 концтаборах та їхніх філіях. За приблизними оцінками Ліги, в Бухенвальді на 1942 рік з-поміж 15 тис. громадян СРСР

(«росіян») 5 тис. були українцями. На початку 1943 року українці складали 15% бранців Майданека. У таборі Флоссенбюрг українців налічувалося чверть від ув'язнених «поляків» і не менше половини від «росіян». Історики говорять про близько 110 тис. вихідців з України, яких депортували до концтабору Аушвіц: 15 тис. червоноармійців, 95 тис. євреїв із Закарпаття і близько 600 членів ОУН.

Райсхфюрер СС **Генріх Гімлер** (перший ліворуч) та інші керівники СС оглядають каменоломні концтабору Маутхаузен, квітень 1941 року.

КОНЦТАБІРНИЙ ПОБУТ

Вінкель політичного в'язня.

«Вінкелі» в'язнів концтаборів

Червоний — політичні в'язні.
Зелений — кримінальники.
Фіолетовий — свідки Єгови.
Чорний — «асоціали».
Коричневий — роми.
Рожевий — гомосексуали.
Зірка Давида — євреї.

Особистий в'язничий номер, що нашивали на одяг.

Табірний режим, відомий нам, сформувався щойно під час війни. Життя в концтаборі починалося з конфіскації всього, що в'язень привіз із собою, включно з одягом. Замість нього видавали штани та легку куртку зі смугастої тканини. На одязі нашивали номер та невеличкий трикутник («вінкель»), колір якого вказував на категорію, до якої належав в'язень. Взуттям були дерев'яні колодки, які прив'язували до ноги шнурками.

Згодом в'язні потрапляли до бараків. У середині барак являв собою витягнуте приміщення, обабіч якого під стінами стояли дво- або триповерхові нари, у центрі — довга «параша» на 40-50 «очок». Бараки призначалися виключно для сну, вдень там перебувати в'язням було заборонено.

Стандартний день у таборі починався з підйому о шостій ранку. Після вмивання в'язні шикувалися на перевірку. Тут мусили бути присутні всі бранці — мертвих складали поруч зі строем. Далі в'язнів очікував сніданок з «кави» та шматка ерзац-хліба. Після цього в'язнів розводили на роботи, з яких вони поверталися тільки увечері. Під час робочого дня була перерва на обід — миска юшки з брукви та гнилої картоплі та ерзац-хліб.

В'язні концтабору Аушвіц на важких фізичних роботах.

У в'язнених концтаборів широко експлуатувала промисловість Третього Райху. Це називалося «знищення через працю».

Будь-яка непогора каралася побоями, карцером, а то й смертю. Побиття разом із голодом, холодом та фізичним виснаженням становили одну з головних причин високої смертності в'язнів.

ЖІНКИ

Усередині типового барака концтабору Аушвіц.

Равенсбрюк — спеціальний жіночий концтабір, серед в'язнів якого було чимало українок. Аушвіц, Майданек, Бухенвальд також мали жіночі відділення. Сюди вели різні шляхи: оstarбайтерки-втікачки, військовополонені — медсестри, зв'язківки, снайперки; учасниці антинацистського спротиву — як з радянського боку, так і націоналістки. Ув'язнювали й членів сімей. Каторжна праця, голод і хвороби, знущання наглядачів, насилля, в тому числі сексуальне, медичні експерименти... У Равенсбрюку на бранках випробовували медпрепарати, тренувалися у пересадці нервів і кісток. В Аушвіці проводили псевдоексперименти щодо спадковості та народжуваності.

Віра Франко після нацистських та комуністичних концтаборів.

Тюрма на Лонцького.
Тут **Віра Франко** сиділа і за німців, і за комуністів.

ВІРА ФРАНКО

18-річну львів'янку Віру, онуку Івана Франка, уперше заарештували нацисти за звинуваченням у співпраці з радянською розвідкою (сім'я Франків кілька років жила у Харкові, але відмовилася від радянського громадянства). Потім жінку ув'язнив Радянський Союз. Загалом вона 13 років поневірялася концтаборами обох тоталітарних систем.

Два роки дівчина сиділа у сумнозвісній Тюрмі на Лонцького у Львові — політичній в'язниці, котра слугувала трьом окупаціям України: польській, радянській, нацистській.

Рік самотності, допити і тортури, тиф... На початку 1943 року Франко прибула у Равенсбрюк.

Ув'язнена № 34297 мешкала в блоці 32, працювала на будівництві бараків, осушуванні озера, укріпленні берегів та земляних роботах — 13 годин на добу.

Віра Франко (крайня праворуч) та решта внуків Івана Франка на відкритті пам'ятника письменникові.

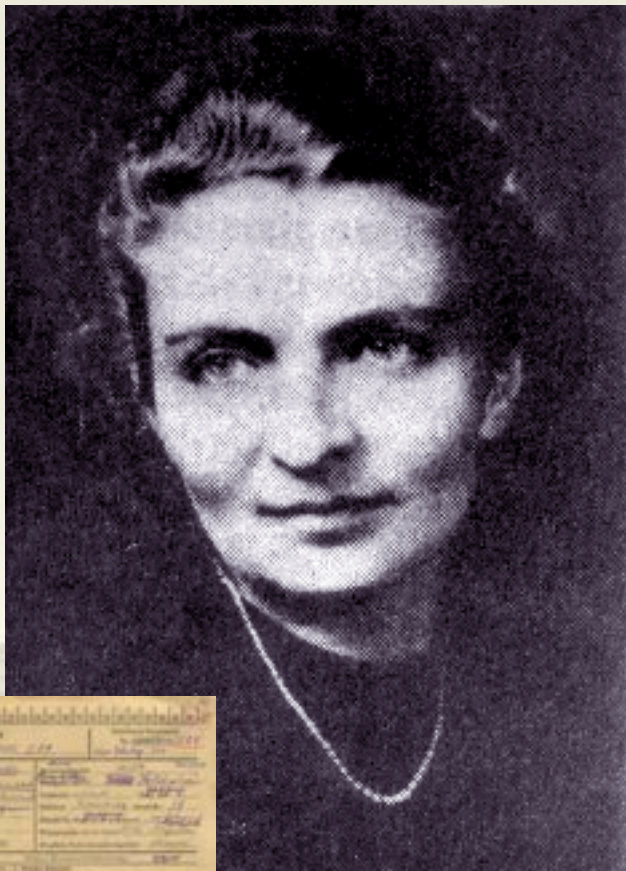
«І з того часу я уже не була людиною, а номером. Щодня о шостій ранку — перевірка, а тоді до праці в підземелля, на завод Сіменса. На сніданок — 100 г хліба та кава з сурогату. На заводі працювали шведи і бельгійці, які підкидали нам шматочки хліба, виводили з ладу машини на 10-15 хвилин, щоб могли відпочити, та переповідали нам новини зі світу».

Тут перебувала Женев'єва де Голль — племінниця лідера французького опору та майбутнього президента Франції Шарля де Голля. Обидві бранки подружилися.

Віра Франко згадує: «Спроби втеч ми болісно відчували на собі — нас виводили босими на сніг, і ми стояли доти, доки не зловили втікачок. Стояли так, щоби жодна з нас не впала, бо тоді кінець. Одного разу стояли аж три дні.... Здоровим дівчатам прищеплювали якісь бактерії, використовували їх як дослідний матеріал. На моєму тілі такі порізи та шрами залишились на все життя».

5 травня 1945 року Віру звільнили американці. Всіх, кого вважали радянськими громадянами, відправили у радянську зону окупації. Відтак восени жінка повернулася до рідного Львова і... до в'язниці на Лонцького. У роботі на ворожу розвідку тепер її звинуватив НКВД. Вирок — 10 років ГУЛАГу.

...Табірний медпункт у Воркуті, бранка-медсестра оглядає бранку-німкеню. Колишня «блокфюрерка» бараку 32 з Равенсбрюка мало не знепритомніла від шоку, знову зустрівши Віру Франко. Знову ув'язнену.

Дарія Гнатківська до ув'язнення.

ДАРІЯ ГНАТКІВСЬКА

Нацисти розшукували гуцулку «Оду» — розвідницю Організації українських націоналістів — і як учасницю антинацистського опору, і як дружину Миколи Лебеда. Саме він після арешту Бандери очолив ОУН.

У січні 1944 року Дарію із малям таки спіймали. Кілька місяців їх тримали у Тюрмі на Лонцького, як приманку для чоловіка і тата. Наступний етап — внутрішня тюрма Равенсбрюка.

«...ночами до нашої келії доходили крики і стогони розстрілюваних жінок. Як страчували 21 француженку з резистансу, деякі кричали: «Вів ля Франс!» Все це заглушував гуркіт автових моторів...»

Дворічна Зоя Лебедь, блакитноока білявка, стала об'єктом антропологічних обслідувань. Якби її фізичні параметри відповідали «арійським», Зою віддали б у німецьку сім'ю. Але кругле личко врятувало маленьку і вона залишилася з мамою.

Вони вийшли на волю після завершення війни. Дарія з чоловіком виїхали в США, де стали активними діячами української еміграції.

Равенсбрюк — «пекло для жінок» збудували 1939 року на 80 км північніше Берліна.

Більшість жертв походили з окупованих країн — учасниці рухів опору із Франції, Польщі, Нідерландів, Греції, країн колишньої Югославії, України; жінки-військовополонені з Червоної армії; примусові робітниці, які «працювали недостатньо продуктивно». Бранки у таборі створили мережу взаємодопомоги. В останні дні війни адміністрація почала знищувати в'язнів. Частину погнали «маршем смерті» (одна з груп пройшла близько 500 км), частину вбили. 30 квітня 1945 року концтабір звільнила Червона армія.

Із 132 тис. жінок та дітей, а також 20 тис. чоловіків 40 національностей у таборі загинуло близько 28 тис. осіб.

Табірна картка однієї з військовополонених — Наталії Попової.

Анастасія Гулей до війни.

АНАСТАСІЯ ГУЛЕЙ

Серед білого дня прямиєнько через кордон між Генерал-Губернаторством і Третім Райхом стрімголов бігли півдесятка дівчат. Селяни відірвалися від звичних справ: вартовий саме проходив спиною до гурту.

Ініціаторкою спринту наввипередки зі смертю була 17-річна Анастасія Гулей з Полтавщини. Незадовго до того її привезли працювати на будівництві залізниці у Кенігсхютте (сучасний Хожув, Польща). Анастасія вирішила тікати: «Ну як, три брати на фронті, а я буду німцям залізну дорогу будувати?»

Але вже біля Ряшева Анастасію і її подруг затримали. 8 серпня 1943 року їй витатуювали номер 61369. Аушвіц.

«Що найстрашніше було? Натовпи людей, які йшли у крематорії. Щоденні потоки! Смирненних, мирних людей. Йдуть і йдуть. Боже мій, як же їх шкода було!

Як цих діток шкода було: йде, лялечку несе, той м'ячиком підкидує, ну, дитинка же. І мати його за ручку веде. Чи дідусь, бабуся. І вони туди йдуть. Оце було страшно. І ти теж туди підеш...»

Коли танк гвардії старшини Ігоря Побірченка таранив огорожу фабрики смерті, Анастасію везли у товарняку назустріч іншому концтабору — Берген-Бельзен. Позаду були дві доби пішки по снігу й морозу.

Через роки жінка згадувала: «Я так танцювала колись до Освенциму - землі не торкалась. А потім я на танці не ходила вже».

Після війни здобула освіту, зараз живе у Києві. Голова Української організації борців антифашистського опору (колишніх політичних в'язнів фашистських концтаборів).

Червоноармійки в полоні, 1941 рік.

ЄВГЕНІЯ КЛЕМ

Комендант табору Зоест мовчки слухав: «Подальші катування полонених не принесуть бажаного вам результату. На військову машину німців ніхто з нас працювати не буде, а застосування тортур є порушенням міжнародної конвенції про військовополонених».

Ці слова доброю німецькою виголошувала виснажена жінка у понищеному військовому однострої. Її звали Євгенія Клем. Уже майже рік військова фельдшерка була полонянкою нацистів. Голодом і холодом її безуспішно пробували змусити працювати.

Караючи за акцію протесту, Євгенію та ще 535 жінок взимку 1943 року нацисти перевезли до Равенсбрюка. Але і тут українка з Одеси включилася у підпільний рух, очолила групу бранок з різних країн Європи.

Євгенія Клем.

Була звільнена Червоною армією 30 квітня 1945 року. Повернення на батьківщину не стало кінцем поневірянь. Як репатріантка, вона була під постійною підозрою і увагою «органів». Останньою краплею стало вилучення її курсу із розкладу занять Одеського педагогічного інституту.

Наприкінці 1950-х до Одеси прибула делегація колишніх ув'язнених Равенсбрюка, шукаючи свою подругу і лідерку табірної Опору. Виявилось, що зневірена Євгенія вчинила самогубство ще тоді, як їй заборонили викладати, — 3 вересня 1953 року.

Військовополонені червоноармійці, серед них — жінки.

ДІТИ

Зовсім маленькі українці потрапляли до таборів разом з батьками, або народжувалися безпосередньо там. Якщо їх не вбивали одразу, як «нездатних до праці», то розміщували у «дитбудинку» і піддавали псевдомедичним експериментам. Старших захоплювали під час масових полювань на людей, які влаштовували нацисти, щоб набрати «остарбайтерів». Сиріт та загублених під час депортацій дітей ув'язнювали за жебрацтво. Підлітки мали вищі шанси вижити, ніж малеча, особливо, якщо ними опікувалися старші в'язні. Та їм загрожувала небезпека увійти до почту кримінальних в'язнів, які обіймали адміністративні посади. Нерідко діти ставали об'єктами сексуального насилля.

«Наше дитинство помирало в бараках гітлерівських концтаборів, але ми вижили, щоб побудувати теперішнє».

Ганна Стрижкова, киянка.

ГАННА СТРИЖКОВА (КОВАЛЬ)

2-річну дівчинку привезли в Аушвіц 4 грудня 1943 року. Дати народження, імені та батьків дівчинка не пам'ятала. Під номером 69929 вона потрапила до 16-го бараку.

Всі його мешканці були дітьми. Повністю відрізані від світу малюки походили з різних країн: українці, білоруси, поляки, росіяни... Багато хто щойно вчився говорити — дивною мішанкою різномовних слів.

Ганнуса Коваль демонструє витатуйований номер на руці.

З названою матір'ю і водночас донором-рятівником.

«Дитбудинки» нацисти розмістили поруч з табірним шпиталем, адже його мешканцям призначили роль донорів крові. Коли діти виснажувалися — їх убивали.

Ще роками Ганнусі, як назвуть дівчинку пізніше, снився сон: «...з вікна на мене дивилася лялька-петрушка крижаними очима немолодої наглядочки, яка водила мене на цю процедуру...».

Бувало, у барак пробиралися в'язні-жінки. Ризикуючи смертю на місці, намагалися передати додаткову їжу малюкам. Ганнуса згадує цих сміливиць, яким удавалося навіть дещо заспокоїти дітей, пригорнути, розповісти казку.

У 1945 році, перед наступаючим фронтом, працездатних в'язнів табору евакуювали. А 4-річна дівчинка залишилася у неопалюваному бараку серед зими. Попри це, вона таки дочекалася вояків Першого українського фронту.

«У дитинстві я свято вірила, що цукор чорний і спочатку гіркий, від крихт махорки, бо ж саме таким я побачила його на простягнутій долоні солдата 27 січня 1945 року, у день визволення табору. Багато дітей не дожили до цього дня...».

Діти Аушвіца після визволення.

Навесні її привезли до Києва. «Мене винесли на перон. Вимучений, знекровлений, ледь живий скелетик, весь у ранах, що гноїлися — ось такою побачила мене мама. Ідучи на вокзал, Онисія Петрівна, вродлива молода жінка з карими очима у вінку з чорних кіс навколо голови, вирішила взяти дівчинку, яка була подібна до неї більше за інших дітей. А побачила мене з опущеною білявою голівкою і вирішила — це вона».

Так вона знайшла другу сім'ю — Михайла Ковалю і Онисію Зазимко і нове ім'я — Ганна. Щоб врятувати, дівчинці мусили зробити переливання крові — донором стала названа мама.

Жінка закінчила біологічний факультет Київського університету, захистила дисертацію з біології, працювала секретарем Мікробіологічного товариства. Живе у Києві.

Аушвіц — цей символ «расової політики» і Голокосту створений у травні 1940 року поруч з м. Освенцимом у Польщі. Аушвіц став епіцентром знищення євреїв з країн окупованої Європи за допомогою гербіциду (синонільної кислоти), який отримав назву «Циклон-Б».

Одночасно це був концтабір для політичних в'язнів. Їх убивали голодом, холодом, непосильною працею, хворобами. Так загинули щонайменше 1,1 млн осіб.

Тут існувало кілька підпільних мереж взаємодопомоги та спротиву. Не були винятком і українці, які сформували власну мережу, ядром якої були ув'язнені члени ОУН.

Аушвіц припинив існування у січні 1945 року, коли 60 тис. в'язнів вивели у «марш смерті» до концтаборів Маутхаузен в Австрії та Берген-Бельзен у Німеччині, частину документації і споруд знищили. Ще 7,5 тис. залишених в'язнів звільнила Червона армія 27 січня 1945 року. Нині тут діє музей.

ЛАРИСА КОНАШЕВИЧ
(СИМОНОВА)

У повоєнній Макіївці у черзі за хлібом Ольга побачила надзвичайно схожу на себе дівчинку віку загубленої доні. Це справді була вона. Так дівчин-

ка Лариса врешті знайшла рідну маму. Тільки батьком вона називала чоловіка на ім'я Роман Продиус — йому дівчина завдячувала життям.

...У 1942 році, розтягаючи обійми тітки і племінниці, 5-річній дівчинці вирвали руки з суглобів. Від больового шоку дитина знепритомніла. Її кинули до купи мертвих.

«Отямилася я вже в бараці Аушвіца на третьому ярусі, з прив'язаними лангетами [фіксаторами] на руках, у блоці чоловічого табору. Мене переховували, годували, слідували за здоров'ям колишні військовополонені: Продиус Роман та дядьки Гриша і Яша. Потім я опинилася на блоці Б-II».

Ларису врятували в'язні, що прибули за «вантажем» для крематорію. На візок складали тіла, аж тут дівчинка застогнала. Рішення прийняли одразу: дитину поклали зверху, дорогою заховали серед мотлоху, а ввечері перенесли до себе. Знайшовся лікар, німець за походженням, який вправив руки і зламані ребра.

Наприкінці війни Ларису і ще майже 7 тис. в'язнів покинули в бараці. «...Не раз відчувала холодне тіло і трупний запах. Мене навчили не кричати. Пацюки, жирні й нахабні, господарювали на балках, виїдали у померлих губи, носи, щоки...».

Роман Продиус вижив і удочерив Ларису. Вони спершу жили у його рідній Тептіївці під Києвом, згодом переїхали на Донбас. Рятівник Роман і рідна мама Ольга, на той час вдова, побралися.

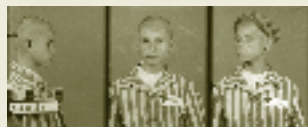
ВОЛОДИМИР МАРКОВСЬКИЙ

Діти-роми були під подвійним ударом: їм загрожувала смерть і як «непрацездатним», і як «расово неповноцінним». Українських ромів розстрілювали на місці, лише декому «щастило» потрапити в ув'язнення. Серед таких виявився 6-річний Володимир Марковський.

Марковські кочували і переховувалися в лісах, поки усю сім'ю не ув'язнили у Новограді-Волинському. В'язні-чоловіки тягали каміння, жінки прали. У фіналі всіх чекав розстріл.

Володю із сім'єю врятував випадок: німкеня-наглядачка Ельза попросила бабцю Володі поворожити. Щасливе пророцтво так сподобалося жінці, що вона попередила родину про розстріл наступного дня.

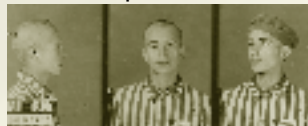
Марковські вирішили тікати, і їм це вдалося. У лісі приєдналися до радянських партизанів. Так уся родина пережила війну.

Іван Грешко.

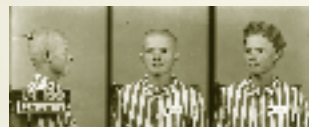
Ганна Пономаренко.

Микола Гаматиця.

Павло Хоменко.

Василь Троцюк.

Петро Ковальчук.

Микола Дунда.

Наталія Діденко.

ДІТИ З АУШВИЦА

Про більшість маленьких жертв Аушвица ми не знаємо нічого, крім імен, номерів, рідше — дати та місця народження. Їхні фото збереглися дивом, витягнуті в'язнями із палаючої купи документів. Малюки гинули від голоду і холоду. Але найбільше загрожувала газова камера або ін'єкція фенолу.

«Доглядач вийшов надвір і покликав дітей... «Роздягайтеся, хлопці, догола! — наказав доглядач, — а я зараз вернуся!».

...Довга, гостра, як жало гадюки, голка плавно пройшла крізь тіло, шукаючи серця. Вправна рука німецького лікаря натиснула толчок. Тіло хлопця дрогнуло, як під струмом, на червоні уста вибіг крик і сконав. Доглядач попхав хлопця у кут кімнати і пустив. М'яко стукнуло об землю тіло... «Слідуючий!» — сухо сказав лікар», — згадував в'язень Данило Чайковський.

ОСТАРБАЙТЕРИ

Німеччина оголосила про набір робітників з січня 1942 року. Зголоситися могли молоді люди обох статей. Але вже навесні набір перетворився на «трудова повинність». Відтак українську молодь вивозили примусово.

Там їх чекала важка, часто брудна робота й умови проживання, гірші, ніж будь-якої іншої групи примусових робітників. Мінімальне харчування, символічна платня, а житло — у «трудовах таборах» біля заводів у повній ізоляції. За найменші провини «остарбайтера» чекали штрафи, побиття, за втечу чи саботаж — концтабір.

Така доля спіткала від 1,7 до 2,4 млн молодих українців.

ІГОР МАЛІЦЬКИЙ

Професор Маліцький — автор понад ста наукових праць, понад 80 навчальних посібників, 15 авторських свідоцтв і патентів у галузі машинобудування. Але всього цього могло й не бути.

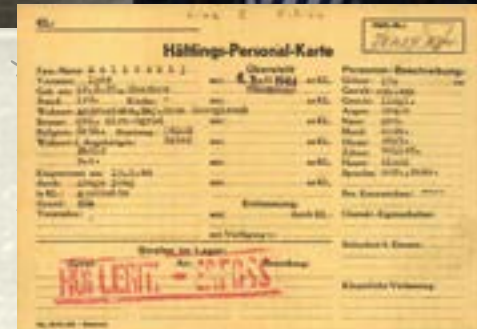
Війна застала 16-річного Ігоря у Харкові. Разом з матір'ю вони переховували знайомих євреїв. У січні 1942 року над ними нависла небезпека: про нелегальний прихисток от-от могли взнати окупанти.

Рятуючись від смерті, 21 день Ігор з матір'ю ішли пішки до родини на Кіровоградщину. Звідти 3 червня 1942 року його вивезли на примусові роботи. На території Австрії він утік прямо з потяга, але в окупованій Чехословаччині його з товаришем заарештували. Маліцький став в'язнем концтабору Терезієнштадт.

«...Есесівець розізлився, схопив літнього чоловіка-єврея і поволік до відхожої ями. Зав'язавши мотузку на шиї нещасного, він скинув його в яму. І то опускав його, то піднімав, насолоджуючись жахливою смертю. Мені здавалося, що немає нічого страшнішого за це пекло. Та я помилявся».

Колишній в'язень концтабору Аушвіц **Ігор Маліцький** відвідує Державний музей Аушвіц-Біркенау з нагоди 70-ї річниці звільнення, 2015 рік.

Облікова картка **Ігоря Маліцького** — в'язня концтабору Маутхаузен.

Навесні 1944 року Ігоря Маліцького етапували до концтабору Аушвіц (табірний № 188005). «Протягом двох тижнів перебування в карантинному блоці з нас, щойно прибулих 400 чоловік, залишилося в живих 200». Маліцький працював у командо на вугільному складі — розвантажував вагони.

6 липня того ж року Маліцького перевели в концтабір Маутхаузен (табірний № 78437). Тут хлопець потрапив на роботу в санітарну частину («ревір»). Одночасно був зв'язковим у підпільній організації в'язнів. Командиром був керівник «ревіру» військлікяр 2-го рангу Олександр Йосилевич, теж харків'янин.

Українці на примусових сільськогосподарських роботах у Німеччині, 1943—1944 роки.

Він урятував юнака від непосильної праці в каменярні — у грудні 1944 року Ігоря перевели у філію Маутхаузена Лінц-III. Там працював на металургійному заводі «Герман Герінг», згодом — у команді для пошуку та знешкодження нерозірваних авіабомб.

5 травня 1945 року в'язнів Лінца-III есесівці погнали в бік штолень у горах. На марші в'язні напали на вартових, забрали зброю. Уже вільні, не втекли, а повернулися до табору, прогнали охорону й звільнили решту бранців.

Після приходу Армії США група Маліцького рушила на схід та 6 травня зустрілася з радянськими розвідниками.

До 1950 року Ігор Маліцький служив у Радянській армії на території Австрії та Німеччини. Потім — здобуття фаху інженера, захист дисертації, до сьогодні — навчання студентів. І активна громадська робота. У 2017 році Ігорю Маліцькому присвоїли звання почесного громадянина м. Харкова.

Ігор Маліцький у Маутхаузені, маюнок Євгена Болотова.

Знак, який «східні робітники» мали носити на одязі.

Перекличка перед початком робочого дня в концтаборі Бухенвальд.

Бухенвальд заснували в 1937 році коло м. Веймара на території понад 100 га. Напис «Кожному своє» на його брамі став упізнаваним символом каральної системи націонал-соціалізму.

В'язні Бухенвальда змушені були працювати у численних майстернях і підприємствах системи СС, які об'єднувалися в Німецький завод спорядження (ДАВ).

Бухенвальд мав 174 табори-філії. Із 266 тис. в'язнів 26 національностей загинули 56 тис. людей. У таборі піддали псевдомедичним дослідям 729 осіб, з яких 154 померли.

11 квітня 1945 року бранці повстали, того ж дня в Бухенвальд увійшла Армія США. Відтоді ця дата відзначається ООН як Міжнародний день визволення в'язнів нацистських концтаборів.

Улітку 1945 року на території Бухенвальда радянська окупаційна адміністрація організувала спецтабір НКВД № 2.

ІВАН МАЙМУР

45 кг важив 20-річний юнак після трьох років у концтаборі Дахау.

Ще дитиною Іван Маймур із Дніпропетровщини втратив батька, якого розстріляв НКВД. Уже підлітком його забрали на примусову працю до Німеччини.

З військового заводу Штутгарта Іван утік. Зміг дійти аж до кордону з Польщею, але його спіймали. Потрапив до Дахау під № 33474.

«Я пам'ятаю цей татуюваний номер на лівій руці. Особливо цифру 7. Вона була кривою і якось вибивалася з усього ряду цифр. У 50-ті роки він вивів це татуювання, від нього залишився лише шрам», — розповідає його донька.

Іван Маймур згадував: «Стіна позаду, стіни з двох боків, попереду залізні двері — дуже тісне приміщення. У ньому можна було лише стояти, а тобі на голову капала крапля води. Від цього можна було збожеволіти».

Маймура звільнила американська армія. Іван рік провів у радянському фільтраційному таборі на Соловках. У 1946 році пішов відбудувати металургійний завод у Дніпродзержинську, де пропрацював усе життя. Помер у 1987 році.

ВОЛОДИМИР
ГАЛЯПА

Травневого дня 1942 року на Єврейському базарі Києва нацисти провели облаву. Серед вивезених на примусову працю був українець із Казахстану Володимир Гальяпа. Вже за три тижні 18-річний юнак утік із робітничого табору при заводі «Едмунд і Ко» в Лейпцигу. Наступного дня його арештували.

Це була друга втеча в його житті. Ще неповнолітнім він добровільно пішов на фронт санітаром, потрапив до полону, але втік.

Посвідчення колишнього в'язня Бухенвальда. Українця **Володимира Галяпу** записали «росіянином», тому що він був громадянином СРСР.

У концтаборі Бухенвальд під № 5424 Володимир працював на заводі військового спорядження «ДАВ». Був активним діячем опору. Після повстання в'язнів і визволення 11 квітня 1945 року Галяпа кілька місяців працював у радянському шпиталі на території Бухенвальда, потім повернувся до Києва. З 1995 року і до смерті в 2007 році Володимир Галяпа був високопосадовцем Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті Міністрів України.

В'язні Бухенвальда за колючим дротом після визволення.

**ОЛЕКСАНДР
БИЧОК**

17-річного студента ремісничого училища Олександра Бичка в травні 1942 року депортували на примусову працю до Німеччини. Він утік від фермера в Саксонії. Відтак уже в червні Олександр — в'язень концтабору Бухенвальд із табірним № 2216. Працював у столярній майстерні заводу ДАВ, команді «СС-господарство» та на заводі «Густлов-верке». Брав активну участь у табірному підпіллі та повстанні в'язнів 11 квітня 1945 року.

Після війни відбудовував шахти Донбасу. На початку 1950-х років повернувся до рідного Києва, де мешкає досі.

Трупи в'язнів на дворі табору Дора-Міттельбау (філії Бухенвальда), 12 квітня 1945 року.

ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ

Внаслідок розгрому у перші місяці війни у полоні на території України опинилися 1,4 млн червоноармійців. До 300 тис. — переважно українців та білорусів — звільнили до листопада 1941 року, але Гітлер припинив цю практику.

Військовополонені потрапляли у солдатські, офіцерські та пересильні табори, які називалися, відповідно, шталаги, офлаги та дулаги. За 1941—1945 роки через них в Україні пройшло від 1,5 до 2,5 млн осіб. Від нелюдських умов утримання тільки впродовж перших півроку загинули від 700 тис. до 1,2 млн.

Під особливу увагою опинилися «комісари», яких німецьке командування зобов'язувало страчувати. «Комісарами» вважали не тільки політпрацівників, а й євреїв, членів партії та інтелігентів. Місцем знищення визначили концтабори — туди надходили транспорти з «комісарами». До травня 1942 року СС убили близько 40 тис. осіб. Саме на «комісарах» в Аушвіці вперше випробували «Циклон-Б».

Основний спосіб знищення — непосильна праця. На межі 1941—1942 років 27 тис. військовополонених відправили у спеціально створені для цього Майданек, Штуттхоф та Аушвіц-Біркенау. До початку 1945 року до різного типу таборів потрапили близько мільйона червоноармійців, з них померли 400 тис.

СЕМЕН ТКАЧЕНКО

Уночі 2 лютого 1945 року есесівці концтабору Заксенхаузен вивели на плац 150 в'язнів — начебто для евакуації. Бранці зрозуміли: їх чекає страта. З-поміж відчайдухів, що кинулися на конвой, не вижив ніхто. Загинув і генерал-майор Семен Ткаченко.

Українець Ткаченко здобув бойовий досвід ще на фронтах Першої світової, в Червоній армії пройшов шлях до генерал-майора.

Відступаючи із тяжкими боями з Карпат до Умані, 44-та Київська Червонопрапорна дивізія ім. Щорса під командуванням Ткаченка потрапила в «котел» у серпні 1941 року. Поранений командир спершу видав себе за рядового й утік з полону. Але ненадовго. У жовтні став одним із 12 генералів-бранців офлагу-ХІІІ-Д в Хаммельбурзі.

З часом генералітет розколовся: одні погодилися на колаборацію, інші — організували опір. Хоча Ткаченко різко критикував Сталіна за поразки початку війни, на співпрацю з нацистами не пішов.

Він очолив таємний комітет, що готував втечу. Проте гестапо дізналося про ці плани. Навіть під тортурами він не дав свідчень — і в лютому 1943 року став бранцем №3068 концтабору Флоссенбюрг.

«Тяжкі непосильні роботи на каменярні (12 годин на день), голод, побиття, цькування собаками, шибениці, розстріли, люди не витримували й ішли на дріт, щоб есесівці вбили з вежі, вішалися на своїх ременях, божеволіли, живцем падали мертвими. Незважаючи на ці моторошні умови, Семен Акимович завжди залишався бадьорою й чесною людиною», — згадував його товариш.

Полонених червоноармійців конвоюють до табору військовополонених.

26 жовтня 1943 року Ткаченка перевели до Заксенхаузена під № 72153. І тут він приєднався до змовників, які готували план збройного повстання.

Семенові Ткаченку не судилося побачити волі, однак навіть у концтаборі він не зламався й загинув у бою, як солдат.

Охоронці знущаються над в'язнями концтабору Маутхаузен. Малюнок Євгена Болотова.

ВОЛОДИМИР ШЕПЕТЯ

Із охопленого полум'ям літака вистрибнув парашутист. Але травмувався і потрапив у полон. Так 22 листопада 1943 року почалася табірна епопея капітана Володимира Шепеті, який не мирився зі становищем безправного в'язня і двічі тікав.

Випускник авіашколи з Полтавщини став командиром авіаескадрильї. Його збили німецькі зенітки над білоруським Гомелем.

«Як мішок, мене кинули на вантажну машину, а в Бобруйській тюрмі на сиру цементну долівку. Біля місяця — без жодної медичної допомоги. Годували один раз на добу супом із неочищеної картоплі і 100 г хліба».

Улітку 1944 року капітан утік зі шталагу в Баварії. 45 ночей ішов на схід, але його ввіймали. Смертний вирок належало виконати в концтаборі Маутхаузен: Володимир опинився у 20-му «блоці смертників» під № 5861.

Коли з-поміж 5 тис. «смертників» залишалося тільки 570 живих, люди зважилися на втечу. До організаторів приєднався Шепетя. У ніч на 2 лютого 1945 року напали на варту й кинулися через колючий дріт. «Снігу було вище колін. Ми усі босі й без головних уборів. Охорона пустила в дію кулемети, автомати й вівчарок».

25 днів рухався Шепетя на з'єднання з Червоною армією, поки знову не був упійманий. Він вигадав легенду та нове прізвище. Тож його запроторили до шталагу м. Пуппінг, де перебував до визволення Армією США.

По війні жив у Полтаві, працював товарознавцем. Помер у 1988 році.

НУРІ ХАЛІЛОВ

Кримський татарин з перших днів був на фронті, карався у німецьких таборах, потім потрапив у радянський. А потім Сталін «віддячив» йому, як і 200 тис. його земляків, майже півстоліттям депортації.

На початку війни 24-річний учитель історії служив начальником полкової бібліотеки в 29-й мотострілецькій дивізії. Після нищівної поразки потрапив у полон, пройшов миколаївський шталаг № 384, але наприкінці 1942 року його відпустили додому. Відтак Нурі Халілов партизанув у Кримських горах, служив артилеристом 4-го Українського фронту, звільняв Севастополь. Але вже 18 травня 1944 року прямо з армії його забрали в перевірочний табір НКВД. Перемогу над нацизмом Халілов зустрів за «рідним» колючим дротом.

Маутхаузен, заснований в горах Австрії 1938 року, розрісся до 50 таборів по всій території країни. Рабів використовували на гранітних каменоломнях підприємства DEST, складанні ракет «Фау-2», літаків, танків. Каторжна праця в кар'єрах Маутхаузена стала зразковим утіленням концепції «знищення через працю».

Тут загинула третина із 320—335 тис. людей із понад 30 країн Європи, Азії та Америки. Маутхаузен звільнила американська армія одним із останніх — 5 травня 1945 року.

Облікова картка військовополоненого Дмитра Безручка (1906—1943) з Токмака на Запоріжжі, який помер у шталагу VIII-Ф(318) в м. Ламсдорф (нині Ламбіновіце-Щадурщице, Польща).

У липні 1945 року його депортували в Узбекистан. Мама й сестра померли в депортації. Разом із дружиною та її батьками Нурі Халілов жив у Ташкенті, де вони зазнавали цькування як кримці. Повернувся на Батьківщину аж 1989 року. Нурі Халілова визнали «Людиною року-2007» і почесним громадянином м. Саки. Помер 2009 року.

Червоноармійці в німецькому таборі для військовополонених.

МИХАЙЛО БАЦУЛА

«Куликове поле. Сонце палить нестерпно. Рани ниють. Води ні краплини. Чотири доби нічого не їли. Раніше було не до їжі. А тепер хотів би, та немає», — потай нотував політрук Михайло Бацула у полоні.

25-літній морпіх із Вінниці обороняв Севастополь. Під час боїв на Сапун-горі дістав десять поранень, з них три — важкі.

Контуженого бранця етапували до Німеччини. За участь у підпіллі шталагу № 326 Бацула 14 травня 1943 року потрапив до концтабору Бухенвальд. Там він знову взявся організувати рух опору.

Після майже місяця на «марші смерті» до Дахау група в'язнів утекла на території Чехословаччини. 6 травня 1945 року Бацула приєднався до місцевих партизанів.

У повоєнний час жив у Києві. Помер у 2000 році.

Каменоломня — основне місце «знищення через працю» в'язнів Маутхаузена.

Новоприбулі до концтабору Маутхаузен радянські військовополонені перед переключкою, жовтень 1941 року.

В'язні концтабору Ебензе після визволення, 7 травня 1945 року.

УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛІСТИ

Організація українських націоналістів боролася за незалежність України. У нападі Третього Райху на Радянський Союз вони бачили можливість вирвати українську державність у диктаторів, вся увага яких була прикута до війни.

30 червня 1941 році у Львові проголосили Акт відновлення Української держави. Нацисти, для яких цей крок став цілковитою несподіванкою, відповіли масовими репресіями проти ОУН. Арештованих лідерів українських націоналістів спершу допитували в Берліні, а потім ув'язнили в концтаборі Заксенхаузен.

Восени 1941 року німецька поліція безпеки кинула за ґрати півтори тисячі бандерівців по всій території України. Їх чекали в Аушвіці, Майданеку, Равенсбрюку, Бухенвальді, Гросс-Розені, Маутхаузені, Флоссенбюрзі.... Тільки в Аушвіці каралися близько 600 членів ОУН(б).

СТЕПАН БАНДЕРА

Відомим на цілу Європу лідер націоналістів Бандера став, зустрівши смертний вирок у Варшаві в 1935 році вигуком: «Слава Україні!». Йому було 25.

Смертну кару замінили довічним ув'язненням і 5 років, аж до вибуху війни, Степан провів у польських в'язницях, переважно — в одиночках.

Після початку Другої світової ОУН(б) була єдиною силою серед тогочасного українства, яка мала сміливість відкрито заявити Німеччині про українські інтереси. У червні 1941 року Бандера підписав меморандум Гітлеру, де заявив: у разі неврахування інтересів України нацистів чекає ще один фронт війни — з українцями.

Уже наступного дня після Акта відновлення державності Бандеру арештували і повезли до Берліна: допити і «наполегливі умовляння» відкликати Акт. Відповів відмовою.

Тож від січня 1942 року до вересня 1944 року його тримали у внутрішній тюрмі Целленбау концтабору Заксенхаузен. На три

Василь Бандера. Привезений в Аушвіц 20 липня 1942 року, загинув від побоїв капо.

роки українського лідера повністю відрізали від світу — камера-одиночка, заборона листування, прогулянок, вікна забили дошками.

Рідних братів Степана відвезли до Аушвіца. Василь та Олександр не дожили до осені 1942 року.

«...Покалічений та побитий Василь не мав сили втримати тачку. Вона з цементом перевернулася. Скривавленого кинули до бочки з водою, у якій в'язні обмивали руки з цементу. Цемент роз'їдав і пік йому рани і він від болю дуже кричав.Ввечері хворому Бандері дали смертельну ін'єкцію».

Тим часом Степану вдалося налагодити підпільний зв'язок із соратниками. Так з'явився співрозмовник — головнокомандувач польської Армії Крайової Стефан Ровецький — «Грот». Лідери опонуючих визвольних рухів планували спільну втечу. Але дві спроби виявилися невдалими.

У вересні 1944 року Бандеру вивезли з концтабору, щоб схилити до співпраці. Безуспішно. Скориставшись безладом після чергового бомбардування, він втік.

Після війни очолив ОУН на еміграції. Заручившись контактами серед британських спецслужб, формував групи бійців для відправки в Україну. Співробітники ЦРУ зазначали: «Бандерівці підуть на все заради своєї цілі, якою є незалежність України».

Агент КГБ зміг дістатися до Степана Бандери аж наприкінці 1950-х років. 15 жовтня 1959 року провідник ОУН загинув від смертельного пострілу отрутою.

Загальний план концтабору Заксенхаузен.

«Вулиця» у концтаборі Аушвіц.

Целленбау — майже сотня «кам'яних мішків» 3x2 м, з невеликим віконцем, затуленим від світу фанерною перегородкою, складала внутрішню тюрму в концтаборі Заксенхаузен. Призначалася для особливо важливих та небезпечних в'язнів.

«Умеблювання» камер зводилося до нар (мішка соломи) і параші. Пайка — порція рідкої юшки, краєць черствого хліба.

Серед в'язнів Целленбау були Степан Бандера, Ярослав Стецько, Володимир Стахів, Олег Ольжич, Тарас Боровець — «Бульба», командир Армії Крайової Стефан Ровецький, група польських математиків, які займалися дешифруванням німецького коду «Енігма», син Сталіна Яків Джугашвілі, канцлер Австрії Курт Шушніг, міністр оборони Латвії Роберт Дамбітіс, два прем'єр-міністри Франції Поль Рейно і Леон Блюм, лютеранський пастор Мартін Німеллер.

МИКОЛА КЛИМИШИН

Осінь 1941 року застала галичанина Миколу Климишина у Макарові під Києвом. На чолі групи ОУН він прямував до столиці, щоб проголосити відновлення української державності. Похід перервав арешт.

В Аушвіці він очолив групу в'язнів-членів ОУН(б) і організував мережу взаємодопомоги. Цю систему поширили на всіх українців, безвідносно політичних переконань.

«...Микола не пішов спати, не перевіривши перед тим новоприбулих... Проходячи попри ліжка — були це молоді закарпатці — від одного до другого, перепитує: «Ви хліб на завтра маєте?» Той, знітившись: «Та... та маю...» Микола тоном добродушного, але безцеремонного друга: «Ану покажіть». Звичайно, той не мав що показати. Так Микола перепитав усіх нових: того за черевиками, того за теплою сорочкою, того за шапкою... По такій перевірці Микола йшов до нас, «обжитих», і розпоряджався, що хто мав «організувати»: пару черевиків, буханку хліба, теплу білизну, залежно від місця праці кожного з нас...».

Сам організатор мережі зазнав метаморфоз табірної долі. Потрапив на одну з найгірших в Аушвіці робіт — розбирання старих бараків і носіння каміння. Звідтіля його відправили сортувати конфісковане взуття. Через якийсь час Климишин знову опинився внизу табірної ієрархії — підмітайлом. Урешті-решт, працював у так званій ауфнаменкомандо, де вів облік ув'язнених.

Наприкінці грудня 1944 року Миколу Климишина звільнили — це був свого роду «доказ щирості намірів» у бажанні нацистів схилити націоналістів до співпраці. Як і попередні, ця спроба зазнала невдачі. З 1949 року він емігрував у США, де продовжив громадську активність.

ТОМА ЛАПИЧАК

Прибуття Томи Лапичака — одного із лідерів ОУН (м) — до Целленбау 1943 року стало для в'язнів подарунком долі. Медичної допомоги людям чекати не було звідки, а лікар Тома став для друзів по нещастю медичним консультантом. Пацієнти у малесеньких записках описували симптоми, а Лапичак у записці-відповіді — імовірний діагноз та бажане лікування.

Пізніше Тому Лапичака перевели до загального табору, де він дочекався визволення союзниками. А також визволення своєї нареченої Аріадни Котко, котру запроторили до табору водночас із ним.

Пережити ув'язнення йому вдалося не в останню чергу завдяки отриманню хорошої, за концтабірними мірками, роботи лікарем.

Після війни Лапичак з Аріадною виїхали до США. Підтвердив диплом і відкрив приватну практику, яка з часом розрослася в клініку. Помер 1975 року в Чикаго.

Бараци Аушвіца. Загальний вигляд.

Концтабірне фото **Омеляна Ковалья**. На той момент йому було 22 роки.

ОМЕЛЯН КОВАЛЬ

«Ви звідси не вийдете! Тільки через комин!» — кричав наглядач Омелян Ковалю, котрого з побратимами — першою групою націоналістів — привезли до Аушвіца.

22-річний оунівець Омелян Коваль пройшов слідство в так званому «блоці 11», куди потрапив за підозрою, що він допоміг утекти іншому в'язневі — полякові.

«Почув я клацання курка, але пострілу не було чути. Тоді я пригадав собі такий самий звук, як кололи свиней. Був це такий прилад, з курком і пружиною, а замість цівки стирчав гострий цвях. Цвях ударяв у потилицю і тіло без зойку валилося. Після того чути було, як хтось викидав трупів на авто, як дрова».

18 січня 1945 року Омеляна Ковалья погнали у чотириденний «марш смерті» до Маутхау-

Омелян Коваль демонструє свій номер в'язня Аушвіца.

зена. Після був в'язнем концтаборів Мельк та Ебензе. Визволений американськими військами, виїхав на еміграцію до Бельгії, де зробив бізнес-кар'єру. Довгі роки був головою Українського допомогового комітету в Бельгії. Повернувся в незалежну Україну і став громадянином держави, за яку боровся.

Так виглядали приміщення «блоку смерті» №11 після звільнення Аушвіца.

СВЯЩЕНИКИ

Спершу німці не переслідували українську церкву різних конфесій, що різьчило контрастувало з політикою радянської влади. Ряд церков навіть змогли відновити діяльність. Але чимало священиків з перших днів виступили проти німецької репресивної політики. Спіймані ворогом отримували вироки. «Концтабором для священиків» називали Дахау. Саме тут сконцентрували значне їхнє число: до кінця війни через табір пройшло 2720 отців понад 20 національностей.

ОМЕЛЯН КОВЧ

Есесівці закрили наповнену людьми синагогу м. Перемишляни у вересні 1941 року. У середину хтось із них кинув запальні бомби. Почалася пожежа.

В містечку парохом був о. Ковч — греко-католицький священик, колишній військовий капелан, член ОУН, громадський діяч, який присвятив життя допомозі ближнім.

«Ковч крикнув до німецьких солдатів, щоб допустили його до синагоги. Останні оніміли й пустили його, а отець кинувся виносити людей із палаючого храму. Серед інших, кого врятував, був рабин м. Белз Аарон Рокеах».

Для порятунку євреїв під час Голокосту виготовляли «арійські документи» — метричні виписки про хрещення. За таку діяльність отця Ковча на початку 1943 року ув'язнили в Тюрмі на Лонцького. Нацисти поставили єдину умову звільнення: зобов'язатися нічим не допомагати євреям.

о. Омелян відмовив: «Ваш обов'язок розшукувати злочинців. Будь ласка, віддайте Божі справи у Божі руки». Обурений офіцер наказав відправити отця до концтабору Майданек.

Але навіть перебування у «фабриці смерті» не змінило Ковча.

Рабин Аарон Рокеах (посередині) у Марієнбаді, 1937 рік.

«Поza небесами, це єдине місце, де я б хотів бути. Ми тут всі рівні. Поляки, євреї, українці, росіяни, литовці чи естонці... Тут я можу бачити Бога — Бога, який один для всіх, незалежно від наших релігійних відмінностей... Я дякую Господу тисячі разів на день за те, що він відіслав мене сюди...»

Моліться за тих, хто створив цей табір та цю систему. Вони найбільше потребують вашої молитви... Хай Господь змилюється над ними...»

Ковч помер, не доживши кілька місяців до визволення. Його тіло, як і тисяч інших, спалено в крематорії Майданека.

Єврейська Рада України присвоїла йому звання «Праведник України». Українська греко-католицька церква проголосила о. Омеляна Ковча Блаженним Священномучеником. Щороку вручається міжнародна відзнака його імені за видатний гуманітарний внесок.

о. Омелян Ковч (сидить другий ліворуч) під час навчання в Римській колегії святих Сергія і Вакха, 1908 рік. У Римі в Урбаніанському університеті він вивчав філософію та богослов'я, а у 1909 році захистив ліценціат з богослов'я. У січні 1911 року о. Омелян прийняв священнічі свячення з рук єпископа Григорія Хомишина.

Концтабір Майданек.

По центру сидить митрополит **Андрей Шептицький**, **о. Омелян Ковч** зверху — крайній ліворуч. На фото є діти отця — **Роман** (перший ряд крайній праворуч), **Ірена** (другий ряд друга ліворуч), **Ліда** та **Анна** (поруч Митрополита).

о. Семен Їжик.

СЕМЕН ЇЖИК

Греко-католицькому священику було 30, коли почалася його одіссея концтаборами Гросс-Розен, Дора-Міттельбау та Берген-Бельзен.

Отець Їжик мав парафії у бойківських та лемківських селах. Заарештований восени 1943 року за участь в ОУН. П'ять різних тюрем пройшов отець Їжик, та на допитах тримався стійко і не зрадив побратимів.

«Пострахом був руский капо Василь. Родом з Москви. Він так по-звірськи знущався над в'язнями, що його прозвали всі Сталіним... Оповідають, що в 1942 році він майже кожного дня вбивав по кілька в'язнів під час праці, щоб від цих «викінчених» (померлих) забрати «фріштіг» (друге снідання), щоб самому з'їсти. Попастися в його команду означало насправді те саме, що бути засудженим до крематорію», — згадував отець перебування у Гросс-Розені.

У таборі не полишив служіння. Після звільнення британсько-канадськими військами працював душпастирем у таборах переміщених осіб. Тут після війни зосередилися сотні

тисяч українців, поляків, чехів. Заснував Лігу українських політичних в'язнів.

о.Семен Їжик жив у Канаді, входив до складу Антибільшовицького блоку народів. Помер 1995 року.

Обкладинка книжки **о. Їжика** зі спогадами про перебування у тюрмах та концтаборах.

Трупи в приміщенні крематорію Дахау.

Ігумен Іоанн під час похоронів на парафії, 1963 рік.

ІГУМЕН ІОАНН (ВАСИЛЬ ІВАНЯС)

22-річним Василь вступив до православного монастиря. Згодом навчався у чернечій школі в Сербії. Повернувся на Закарпаття й займався душпастирською працею — мав вісім парафій.

25 травня 1941 року за підозрою в співробітництві з радянськими партизанами заарештований угорськими органами безпеки. Пройшов ряд угорських в'язниць, а восени 1944 року потрапив у концтабір Дахау.

Після звільнення повернувся на Закарпаття та продовжив священичу діяльність у сані ігумена. Помер 1964 року.

Дахау — перший концтабір СС. Почав діяти в березні 1933 року неподалік м. Мюнхена. Мав 123 філії. Тут практикували різноманітні способи фізичних і психологічних знущань. Через Дахау пройшли близько 200 тис. осіб із 24 країн світу, із них загинули більше 40 тис. осіб, серед яких майже 12 тис. громадян СРСР. На момент визволення 29 квітня 1945 року в Дахау було 30 тис. бранців.

Ієромонах Феодосій, 1930 рік.

ІЄРОМОНАХ ФЕОДОСІЙ (ТОМА РОСОХА)

Родичі Томи Росохи були активними учасниками відродження православного руху на Закарпатті початку ХХ століття, через що зазнали угорських репресій. Сам Тома у 21 рік пішов послушником до православного монастиря. Згодом рукоположений у сан ієромонаха. Перебував на парафіях у Словаччині та на Закарпатті.

У 1939 році створив підпільну групу, яка збирала інформацію про угорські війська та передавала радянським прикордонникам. За це був заарештований угорською контррозвідкою і після низки тюрем ув'язнений у концтаборі Дахау.

Після звільнення повернувся додому, але під тиском радянських органів залишив чернецтво. Помер 1983 року.

В'язні концтабору Берген-Бельзен в черзі за супом після звільнення.

ЄВРЕЇ

На території України концтаборів у класичному їх розумінні не було. Тут на «ворогів Райху» чекали виправно-трудова чи пересильні табори. Євреїв зганяли у гетто.

Євреїв та ромів нацисти розстрілювали просто за межами населеного пункту, в полях, ярах та балках, не організовуючи спеціальних місць для страти. Потрапити до концентраційного табору українські євреї могли випадково (за винятком євреїв із Закарпаття та Галичини, котрих масово вивезли до Аушвіцу та Белжеця) або через помилку.

АРКАДІЙ ВАЙСПАПІР

Собібор став третім за чергою табором для 22-річного Аркадія.

«Спитав: «Що це за дим?» А він відповів: «Це ваші товариші горять». І так ми дізналися, що це таке, зрозуміли, куди нас привезли...»

Юнак лишився єдиним живим у цій сім'ї з Херсонщини: радянська влада убила тата — «ворога народу», нацистська окупація — маму, сестру та брата.

Важко поранений у боях за Київ рядовий Вайспапір потрапив у полон за прізвиськом матері — Кисельов. За два роки його вивезли до табору смерті Собібор. Не маючи іншої надії на порятунок, Аркадій з друзями спланували повстання.

Табір охороняла поліція, ще було 20 осіб есесівців. Їх належало вбити першими і захопити зброю.

14 жовтня 1943 року розпочалося повстання. Вайспапір згадує, як убив нациста в кравецькій майстерні, де той міряв костюм: «Мене всього трусило. Я ж до цього декілька місяців воював, стріляв, і в рукопашному ми близько, один на один, билися, я в нього стріляв, а він в мене. А ось сокирою вбити — це по-іншому, це страшно».

Врешті маса в'язнів кинулася до воріт: «Як

Обкладинки книжки зі спогадами **Аркадія Вайспапіра та Олександра Печерського** про повстання в Собіборі.

«Небесна вулиця» — крематорій у концентраційному таборі Собібор, Польща, 1943 рік.

на фронті, ти біжиш, а по тобі стріляють. Багатох перестріляли, але більшість вирвалася. Ми вискочили».

Діставшись України, чоловіки приєдналися до радянських партизан. «І там ми воювали. Непогано воювали. Я був кулеметником, а згодом — командиром кулеметного відділення. Воював до самої перемоги».

До кінця війни із 500 в'язнів табору залишилось 43. Серед них і Аркадій. Він одружився, мав двох синів. Закінчив Запорізький індустріальний інститут, працював на Донбасі. У 1994 році разом із сім'єю переїхав до Києва. Помер 11 січня 2018 року.

Олександр Печерський — один із організаторів повстання в концтаборі Собібор.

Собібор — невелике село у Польщі неподалік від сучасного кордону з Україною, де навесні 1942 року побудували табір знищення.

Поруч із таборами знищення Белжець і Треблінка він став одним із центрів для вбивств в рамках операції «Рейнгард». Протягом 1942—1943 років у цих трьох таборах стратили близько 1,4 млн євреїв з Нідерландів, Польщі й Західної України. Після ряду експериментів у Собіборі почали знищувати людей чадним газом.

Було вбито від 150 до 250 тис. осіб. Концтабір припинив діяльність у березні 1944 року.

Колишні в'язні табору смерті Собібор — **Аркадій Вайспапір** (другий ліворуч), **Олександр Печерський** (третій ліворуч).

МИХАЛО РИБЧИНСЬКИЙ

Навіть коли окремих сміливцям вдавалося вирватися із концтабору, нацисти кидалися на пошуки утікачів. Місцеві жителі часто допомагали у пошуках, а часом — навпаки.

Михайло Рибчинський із Київщини розпочав службу в Червоній армії із 1939 року, коли Радянський Союз та Третій Райх спільно окупували Польщу та Західну Україну. Історія його полону розпочалася у травні 1942 року.

Після низки пересильних таборів старшого лейтенанта Рибчинського перевезли до Німеччини, де він працював на фабриці. У ве-

ресні 1944 року до нього підійшов вербувальник до РОА (Российской освободительной армии — військового формування з переважно росіян, котре воювало на боці нацистів). Рибчинський дав йому відкоша, за що отримав звинувачення в антинацистській пропаганді та закримів до концтабору Маутхаузен.

Тут він став учасником масової втечі «блоку смертників» уночі 2 лютого 1945 року. Розшук втікачів увійшов в історію як «Мюльфіртельське полювання на зайців». «У Лем-віллі почувся рух у хліві. Фермер вдарив втікача ножом в шию і з рани хлинула кров. Дружина стрибнула і дала йому ще ляпас перед смертю».

Майже всіх убили на місці чи стратили в таборі. «Трупи залишилися лежати там, де людей вбили... Органи виставили на загальний огляд».

Та Михайло був серед тих, хто врятувався. Їх сховала австрійська родина.

Повернувшись до Києва, зробив кар'єру у сфері громадського харчування. Помер 14 лютого 2008 року.

Картка військово-полоненого **Михайла Рибчинського** із офлагу № XIII-Д.

ТІЛЬДА ГАЛЬПЕРТ (АККЕРМАН)

Навесні 1944 року родину Тільди ув'язнили в Мукачівському гетто, щоб за місяць депортувати до Польщі. Під час селекції у концтаборі Аушвіц-Біркенау їх відправили до газових камер, але Тільду — ні. Врешті вона опинилася різноробом на радіозаводі «Гагенух».

«Майстер гер Бауер був дуже порядною людиною, не есесівець, зате охоронці-есесівці — хорвати, власовці — були грубі й жорстокі. Був один солдат Ганс, ельзасець (напів-француз), він нам дозволяв красти картоплю. Ближче до весни, коли приїжджали за продукцією заводу солдати Вермахту, вже немолоді, шепотіли нам: «Скоро будете вільні!» Серед нас були військовополонені італійці, вони не були за ґратами та іноді нам підкидали шматки мила, нитки, голки. Таке не забувається».

Визволена 8 травня 1945 року радянськими військами, повернулась на Батьківщину. В Ужгороді разом із чоловіком, теж в'язнем нацистських таборів, виростила двох синів.

ДАВИД БУДНИК

Навесні 1942 року біля відрогів Бабиного Яру з'явився новий табір для знищення «ворогів Райху». В історію він увійшов під назвою Сирецький. Другим табором СД масового вбивства в Україні був Янівський у Львові.

30-річний Давид Будник з Білої Церкви під час битви за Київ потрапив у полон, а відтак — до Сирецького табору.

«За будь-яку провину і без такої кожного п'ятого чи третього ув'язненого розстрілювали. Харчування складалося з «баланди» на картопляних лушпайках і гарячої води. В'язнів били, змушували робити так звану «зарядку» — повзти на животі, колінах і йти «гусячим кроком».

Прибуття ешелону з євреями із Закарпаття до концтабору Аушвіц-Біркенау, травень 1944 року.

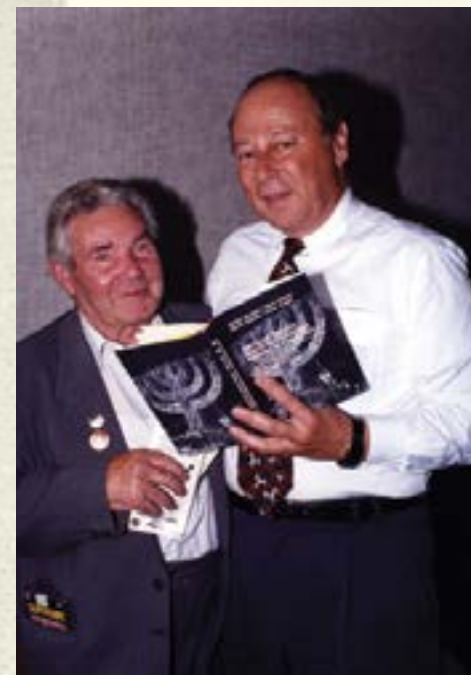
Нацисти програвали битву за битвою і, відступаючи, знищували сліди злочинів. У 1943 році Будника змусили викопувати тіла розстріляних у Бабиному Яру та палити їх.

«В одну піч ми укладали до 2 тисяч трупів. Після згоряння ми спеціальними трамбівками розбивали обвуглені кістки, просівали їх через сита. При цьому виявлені золоті речі і, зокрема, золоті зубні коронки підбирали гітлерівці.

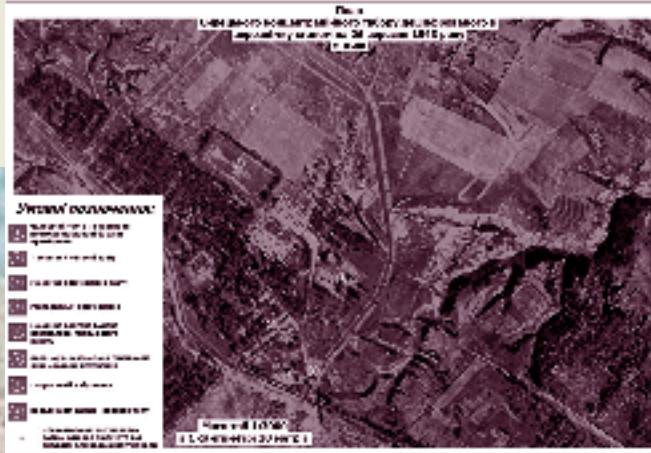
Всього протягом півтора місяці в Бабиному Яру було спалено 120—125 тисяч трупів. У таборі «Бабин Яр» перебувало 327 осіб ув'язнених. Ми були приречені на явну смерть».

Врятував випадок. Викопуючи мертвих, в'язні знаходили в одязі ключі. Щовечора пробували підібрати якийсь до дверей землянки. І нарешті — відшукали!

Вони ліквідували охорону і побігли по страшному яру. Вижити вдалося лише вісімнадцятьом. Серед них — Давиду Буднику.

Давид Будник та Пол Гесс, 2004 рік.

План Сирецького табору.

Есесівці нишпорять у речах розстріляних в урочищі Бабин Яр, Київ, 1941 рік.

ВИЗВОЛЕННЯ КОНЦТАБОРІВ

«Краків. Тиша віків. І натовп... У натовпі змарнілі люди в смугастих костюмах каторжан. Це — в'язні Освенцима, визволені нами. Краків — це натовп на вулицях. Це — голуби на центральній площі. Гарні жінки. Смугасті в'язні».

Зі щоденника капітана Леоніда Вишеставського

Пополудні 27 січня 1945 року радянські солдати відчинили браму з написом «Праця робить вільним». На це дивилися 7,5 тис. кволик в'язнів Аушвіца. Табір звільнили воїни 322-ї та 100-ї стрілецьких дивізій 60-ї армії. 43% вояків цієї армії були українцями.

Щоб зберегти рабів, СС «евакуювало» в'язнів углиб Райху. Знесилених страчували або залишали напризволяще, а здатних пересуватися гнали пішки чи везли в товарних вагонах без їжі й води. Бранці нарекли ці евакуації «маршами смерті».

Аушвіц був не першим. 22 липня 1944 року Червона армія звільнила концтабір Майданек на околиці польського Любліна.

За перші три місяці 1945 року СС втратили 230 концтаборів і філій. Однак ще діяли 10 великих таборів і до 400 їхніх філій, де знемагали понад півмільйона людей. Імперія таборів СС впала в останні дні війни. На волю вийшли лише половина...

ІВАН КОВТУН

Воював на обох світових війнах, був в'язнем одного табору й визволителем іншого.

Учитель Іван Ковтун обороняв Київ на Південно-Західному фронті. Наприкінці вересня 1941 року потрапив у полон. Ковтуну довелося побувати в пересильних таборах для військовополонених. Але утік і повернувся додому на Житомирщину.

Із січня 1944 року Іван Ковтун воював у 322-й дивізії 1-го Українського фронту. Через рік ця дивізія визволяла концтабір Аушвіц. Під м. Освенцимом Ковтуна тяжко поранили. За бої на території Польщі його нагородили медаллю «За відвагу».

Повернувся вчителювати. Помер у 1965 році.

В'язні Аушвіца вітають своїх визволителів.

Американські солдати вступають у концтабір Бухенвальд, 11 квітня 1945 року.

АНАТОЛІЙ ШАПІРО

Батальйоном, який першим увійшов до концтабору Аушвіц, командував єврей із Краснограда на Харківщині. У 1941 році Анатолій добровільно пішов на фронт.

Воював на Північнокавказькому, Воронезькому та 1-му Українському фронтах. У відомій битві на Курській дузі Шапіро був поранений.

Після війни працював на відновленні ДніпроГЕСу. Помер у 2005 році в Нью-Йорку. 2006 року президент України присвоїв Анатолію Шапіро звання Герой України (по смертно) «За особисту мужність і героїчну самопожертву, незламність духу в боротьбі з фашистськими загарбниками».

ІГОР ПОБІРЧЕНКО

22-річний киянин командував танком, який першим проломив огорожу і увірвався на територію Аушвіца 27 січня 1945 року.

Побірченко у 1941 році добровольцем пішов до Червоної армії. Воював на Південному, Північнокавказькому та 1-му Українському фронтах у самохідній артилерії й танкових військах. Гвардії старшина Побірченко дійшов

Тіла в'язнів на дворі концтабору Дора-Міттельбау. Подібну картину бачили вояки армії, що визволяли концтабори.

до Берліна й виганяв нацистів із Праги.

Демобілізувавшись, здобув фах юриста. Побірченко створив і очолив перший в Україні Міжнародний комерційний арбітражний суд (1992) і Морську арбітражну комісію (1994) при Торгово-промисловій палаті. Як міжнародний арбітр найвищої кваліфікації входив до складу арбітражних судів 16 країн світу. Помер у 2012 році в Києві.

ПЕРЕТВОРЕННЯ НА РАДЯНСЬКІ

ВІД НАЦИСТСЬКИХ КОНЦТАБОРІВ ДО РАДЯНСЬКИХ

Одразу після війни у радянській зоні окупації Німеччини створили близько 40 спецтаборів для виявлення ворогів комуністичного режиму та денацифікації.

Ще 18 квітня 1945 року комісар держбезпеки другого рангу Іван Серов сформував 10 спецтаборів на базі колишніх нацистських таборів.

№1. Мюльберг (кол. шталаг IV-Б) під Різою (1945—1948);

№2. Бухенвальд під Веймаром (1945—1950);

№3. Хохеншонхаузен в Берліні (1945—1946);

№4. Баутцен (кол. філія Гросс-Розен) (1945—1950; з 1948 №3);

№5. Кечендорф під Фюрстенвальде (кол. Равенсбрюк) (1945—1947);

№6. Ямліц під Ліберозе (кол. трудовий табір, філія Заксенхаузена) (1945—1947);

№7. Заксенхаузен під Оранієнбургом (1945—1950, №7 / №1);

№8. Торгау (кол. шталаг IV-Д) (1945—1947);

№9. Фюнфайхен під Нойбрандебургом (кол. шталаг II-А) (1945—1948);

№10. Торгау (1946—1948).

До початку серпня 1945 року в Заксенхаузені дислокувався радянський репатріаційний табір, через який пройшли тисячі радянських громадян — колишніх військовополонених та остарбайтерів.

Але Заксенхаузен не полишили і використовували аж до весни 1950 року як спецтабір НКВД / МВД № 7/1. Це був найбільший з системи спецтаборів НКВД-МВД-МГБ на території радянської зони окупації. У перший час навіть вивіска над воротами «Праця робить вільним» залишалася незмінною, як і в нацистів.

Через нацистський Заксенхаузен пройшли більше 200 тис. в'язнів із 27 країн, понад 100 тис. із них загинули. Цифри «спецтабору №7 / №1» теж вражають: 60 тис. ув'язнених, за п'ять років близько 12 тис. з них убили. Розстріл був винятковим, до смерті доводили голод, холод та хвороби.

Коли Заксенхаузен ліквідували, частину ув'язнених відправили в Сибір, частину перевели в східнонімецькі в'язниці.

Аушвіц-Біркенау теж отримав «друге дихання». У 1945 році створили на його базі концтабір Явожно. Тож в'язні польських комуністів жили у тих самих бараках, що і бранці нацистів. Цей табір із 1947 року використовували для ув'язнення українців, яких вважали небезпечними для Польщі. Цього року тут було ув'язнено 3 873 особи, з них 2 781 українець (823 жінки, кільканадцять дітей, 22 греко-католицьких та 5 православних священників).

Підсумок роботи «нацистсько-радянських»

концтаборів у Німеччині дає доповідна записка голови КГБ Крючкова про діяльність спецтаборів на території Німеччини у 1945—1949 рр. від 9 червня 1990 року.

«...У таборах містилася також певна частина цивільних осіб, в тому числі жінок і неповнолітніх, які не належали до зазначених категорій і не могли бути звинувачені в активному пособництві нацистам, а також не здійснювали конкретних злочинів.

За весь період функціонування надійшло в спецтабори німецьких громадян — 122 671, померло — 42 889 (34,9 %), засуджено до розстрілу — 756 (0,6 %), звільнено — 45 262, передано в МВС НДР — 14202.

Звільнення останніх концтаборів у 1945 році

Бухенвальд і Дора-Міттельбау

Берген-Бельзен

Заксенхаузен

Флоссенбюрг

Дахау

Равенсбрюк

Нойєнгамме

Маутхаузен—Гузен

Штуттхоф

11 квітня

15 квітня

22—23 квітня

23 квітня

29 квітня

30 квітня

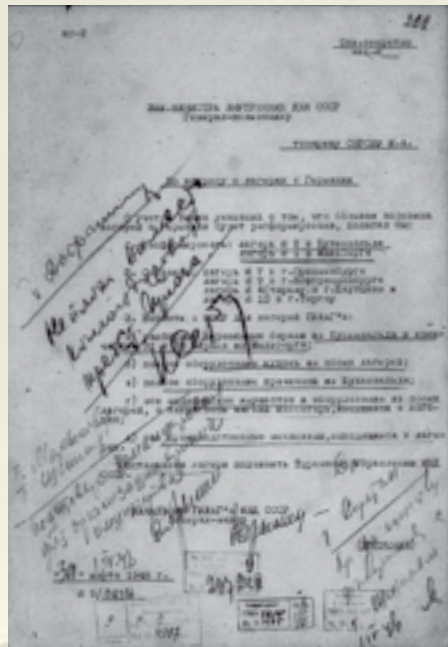
2 травня

5 травня

9 травня

Радянський Заксенхаузен.

Доповідна записка генерал-полковнику **Серву** про передачу майна із спецтаборів в Німеччині до ГУЛАГу.

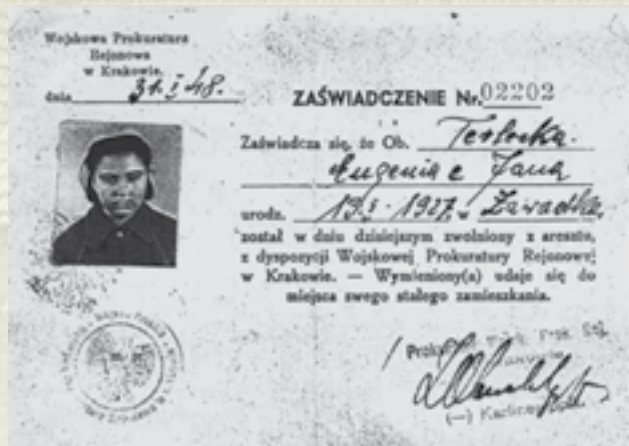
Решта контингенту направлено: в СРСР — 6 037, передано в табори військовополонених — 6 680, військовим трибуналам та оперативним секторам МГБ СРСР в Німеччині — 6 072.

Документи свідчать про високу захворюваність і смертність серед ув'язнених та інтернованих, в 1945—47 рр. померло більше 35 тис. осіб. Прийняті на початку 1948 р. заходи підвищення калорійності харчування для ослаблених і хворих різко знизили смертність, в 1948 р. померло — 5 525, і в 1949 р. — 1 475».

Багато колишніх в'язнів нацистських таборів після війни воліли залишитися в зонах окупації союзників. Вони не захотіли вертатися на Батьківщину, побоюючись радянських репресій. Тому ще кілька років жили в таборах для «переміщених осіб» (DP camps) звідки згодом емігрували до США, Канади, Великої Британії, інших країн Західної Європи та навіть Австралії. Ця хвиля еміграції розповіла світові багато про українські трагедії, зокрема й про в'язнів нацистських таборів з України.

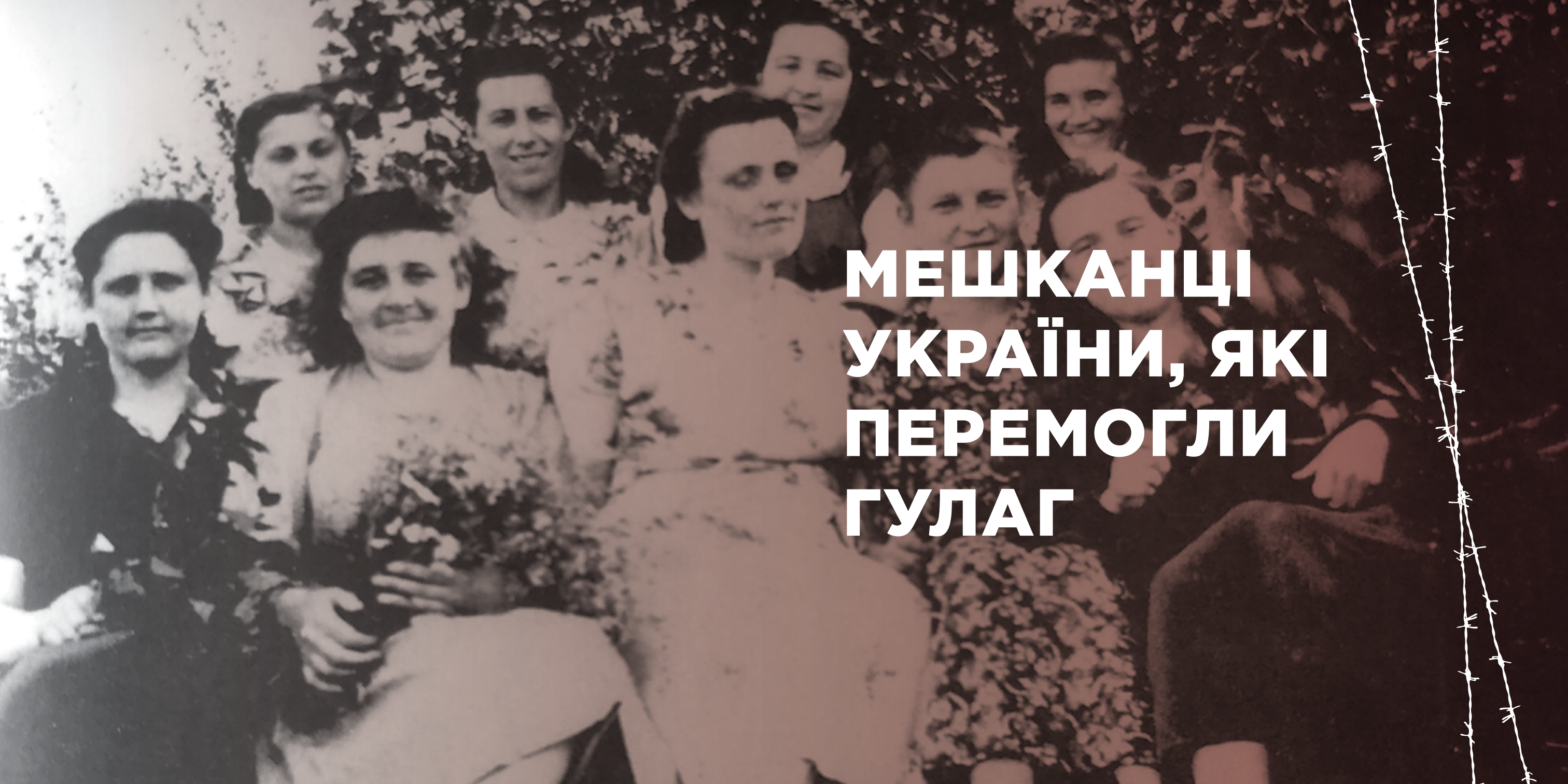
Польський комуністичний концтабір Явожно.

Свідчення **Євгенії Терлецької** про звільнення з концтабору в Явожно, 1948 рік.

Вивіска над воротами в таборі «Праця робить вільним».

**МЕШКАНЦІ
УКРАЇНИ, ЯКІ
ПЕРЕМОГЛИ
ГУЛАГ**

A faded, sepia-toned photograph of a prison camp. In the foreground, a single strand of barbed wire runs vertically across the frame. In the background, there are several wooden buildings, a watchtower on the right, and a fence line. The overall tone is somber and historical.

**ТІ, ХТО
ПЕРЕМОГЛИ
ГУЛАГ**

1945-го світ радів, що завершилася війна, яка забрала мільйони життів. Її жертвами стали не лише ті, хто воював. Більшість загиблих — цивільні.

Місцем і знаряддям масових убивств у тій війні були концентраційні табори. Назви деяких з них — як-от Аушвіц — стали зловісними символами найстрашніших воєнних злочинів в історії, втіленням пекла на землі.

Але з падінням нацизму концтабори не зникли. Не стало лише нацистських — комуністичні ж діяли далі. Імперія ГУЛАГ, яка постола за два десятиліття перед Другою світовою, продовжила вбивчу роботу й після завершення війни. Поки нацистські табори ставали музеями — щоб людство ніколи знову не скотилося у прірву, в комуністичних ще десятки років ламали незгодних.

Через ГУЛАГ перейшло понад 20 мільйонів людей. 1953-го, в рік смерті Сталіна, понад половину ув'язнених у таборах становили українці.

ГУЛАГ винищував українську націю. Його жертвами стали українські селяни, духовенство, політики, культурна еліта.

Але комуністи не досягли цілі.

Ба більше, українські в'язні були серед тих найактивніших, хто зруйнували, здавалося б непереможну, імперію ГУЛАГу.

Вояки УПА, які стали головним контингентом повоєнних таборів, не перестали бути повстанцями навіть за колючим дротом. Разом з учасниками антикомуністичних рухів із країн Балтії вони підняли масові повстання в Норильську, Воркуті, Кенгірі. Після них ГУЛАГ уже ніколи не був таким могутнім.

У 1960 — 1980-ті в'язнями радянських зон стало нове покоління учасників українського визвольного руху — дисиденти. Їх ламали до останнього: життя Василя Стуса обірвано в таборі 1985-го, вже як на чолі СРСР став Михайло Горбачов. Останній український політв'язень повернувся з Сибіру в листопаді 1990 року.

На свободі колишні арештанти продовжили боротьбу.

І перемогли.

Багатолітній в'язень Левко Лук'яненко став народним депутатом. Це він написав Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року, що став вироком Радянському Союзу.

**ПОПЕРЕДУ.
ПЕРШІ РАДЯНСЬКІ
КОНЦТАБОРИ**

«Наші концтабори були першими в Європі та проіснували близько 70 років», — із таким гаслом могли б виступати комуністи, якби не приховували своїх злочинів.

У той час, коли Гітлер ще тільки воював у званні єфрейтора на полях Першої світової, більшовики вже здійснили переворот і розпочали формувати власну пенітенціарну систему. У пригоді стали табори для військовополонених, що залишилися від імперії.

Першими мешканцями цих установ стали полонені більшовиками учасники російської громадянської війни. Одночасно створювали трудові концентраційні табори у віданні ЧК. Цю ідею висунув Володимир Ульянов-Ленін 9 серпня 1918 року: «Необхідно організувати посилену охорону з добірно надійних людей, провести нещадний масовий терор проти куркулів, попів і білогвардійців; сумнівних помістити в концентраційний табір поза містом».

5 вересня 1918 року Раднарком РРФСР ухвалив постанову «Про червоний терор», де, зокрема, зафіксовано появу нових каральних установ.

На території України перші концтабори більшовики розташували наприкінці 1918 — на початку 1919 років. Саме в цей час вони розпочали неоголошену, гібридну, війну проти Української Народної Республіки.

Комісар Зусманович 16 лютого 1919 року

Постанова Ради народних комісарів від 5 вересня 1918 року «Про червоний терор». За цим документом почалися масові арешти офіцерів та підприємців. Більшовицька влада знищувала дійсних і потенційних противників, відкинувши всі загальноприйняті процесуальні норми та правові гарантії. Для придушення опору запровадили новий каральний захід: брали в заручники осіб, громади, цілі округи за політичними обвинуваченнями.

Приміщення ДОПРу у Кременчуці, 1931 рік.

Володимир Бонч-Бруєвич — керуючий справами Ради народних комісарів. Виходець із білоруської шляхти. Працював секретарем Леніна, після його смерті зайнявся науковою роботою. Доктор історичних наук, автор збірки оповідань «Ленін і діти».

Володимир Ленін — голова Ради народних комісарів від 27 жовтня (9 листопада) 1917 року. Ініціатор «червоного терору» та створення сумнозвісної ЧК. Де-факто очолював ЦК РКП(б). Один із розробників політики «воєнного комунізму». Натхненник та організатор гібридної війни з Українською Народною Республікою.

Кадетський корпус в Одесі. «Одеський концтабір організований ОГЧК [одеською губернською надзвичайною комісією] 1-го липня ц.р. і розташований у будівлі колишнього евакопункту, початковим його розміщенням був Кадетський корпус». Із доповідної за листопад 1920 року.

телеграфував усім військовим комісарам Полтавської губернії: «Наказую облаштувати концентраційні табори в повітах».

Декрет «Про табори примусових робіт» зобов'язав закласти їх у всіх губернських містах, не менше ніж на 300 осіб кожен, «як у межах міста, так і в маєтках, монастирях, садибах і т.ін., розташованих поблизу».

У 1920 році за вказівкою Володимира Леніна утворюють концентраційні табори для заарештованих за «контрреволюційні злочини». «...Ув'язнені голі, без білизни, сплять на голій цементній підлозі, роздягнені, босі, немає

мила, немає дров для прання та лазні й ін. Не дивують шалені епідемії тифу усіх родів та інші інфекційні хвороби. Загрожує холера», — інформували з Одещини у 1921 році.

30 січня 1922 року концтабори на окупованих Росією українських землях переформатували, а насправді, просто змінили назву — суть залишилася. Частина в'язнів відправили до відповідних установ на території Росії, а частину перевели до так званих ДОПРів (будинків примусових робіт).

Та історія на цьому не закінчилась, а тільки почалася. Незабаром на території Росії

Перший склад Генерального секретаріату Української Центральної Ради, Київ, 1917 р. Сидять, справа наліво: **Симон Петлюра, Сергій Єфремов, Володимир Винниченко, Христофор Барановський, Іван Стешенко.** Стоять: **Борис Мартос, Микола Стасюк, Павло Христюк.** 17 із 23 репресованих міністрів УНР та Гетьманату комуністичний режим убив чи довів до смерті в ув'язненні.

Трифон Янів

під час Першої світової воював у лавах Українських січових стрільців. Пройшов російський полон. Навесні 1917 року вибрався із табору для військовополонених до Одеси, де взявся створювати українську військову організацію. Одеська Січ під його командуванням стала на захист міста від більшовиків на зламі 1917—1918 років. За Директорії обіймав ряд важливих військових посад: в. о. начальника 5-ї пішої дивізії, командувач Південно-Східної групи Дієвої армії УНР. Виїхав для переговорів із представниками Антанти до Одеси, у червні 1919 року схоплений ЧК, страчений в Бірзулі (нині м. Подільськ).

постав концтабір для політичних в'язнів, заарештованих і засуджених радянськими органами державної безпеки, — Соловецький табір особливого призначення (СЛОН). Далі буде епоха «спец», «особ» та інших «лагів». Розпочалася доба ГУЛАГу, яка для України закінчилась лише на початку 1990-х, коли із падінням Союзу вийшов на волю останній наш політичний в'язень.

Безпритульний у своєму житлі — сміттєвому ящику, Одеса, 1920-ті «...У ДОПРі утримуються діти від 8 до 17-річного віку, босі, роздягнені, навіть зовсім голі, їхнє брудне тіло роз'їдають паразити, лежать на самій долівці, серед них багато сидить безпритульних, яких відправляють на батьківщину. Близько 100 дітей кинуті на загибель». Звіт із Харкова, 1921 рік.

Жінки на роботах в концентраційному таборі, 1920-ті.

III-й Съезд работников юстиции Черниговщины 3-7 - IX - 9. 1922.

III З'їзд працівників юстиції Чернігівщини. Одна із «караючих рук» політики «воєнного комунізму». 3—7 вересня 1922 року.

СОЛОВКИ. РОЗСТРІЛЯНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

«Необхідні такі табори, як Соловки», — нахвалював Максим Горький у 1929 році. Пропаганда показувала концтабір санаторієм, де ворогів «успішно перевиховують». За «перевихованням» насправді стояли каторжна праця, нелюдські тортури й масові розстріли.

Соловецький Кремль. Соловецький архіпелаг площею 347 кв. км складається із шести великих островів і безлічі маленьких. Найбільший із них — Соловецький острів (до 1987 року він називався Кремль). У 1429 році тут звели монастир, через півтора століття його укріпили кам'яним муром із баштами. Згодом імперська влада перетворила монастир на тюрму.

Соловецький монастир (Архангельська область Російської федерації) із XVI ст. — місце ув'язнення політичних супротивників. У 1923 році більшовики створили тут управління Соловецького табору особливого призначення (рос. СЛОН — Соловецкие лагеря особого назначения). Серед перших в'язнів — українські селяни, які противилися колективізації, діячі Української Революції, повстанці та отамани, духовенство.

«Українізацію», яку недовго провадили

комуністи, згорнули, щойно вона виконала свою функцію — допомогла вкоренитися режиму. Повернувся більшовицький терор. Навесні 1930 року в Харківській опері відбувся суд над вигаданою підпільною диверсійною Спілкою визволення України. Із 474 осіб, що проходили по цій справі, 15 засуджено до розстрілу, 192 — до концтаборів, 87 вислано за межі України. «Свідоме знищення української культури», — сказав тоді Валер'ян Підмогильний.

Петро Калнишевський (1691—1803). Із 1775 року у цій камері (вгорі) 25 років відсидів останній кошовий Запорозької Січі Петро Калнишевський. Після звільнення він два роки жив при монастирі й помер у віці 112 років. Похований на старому монастирському цвинтарі.

Валер'ян Підмогильний, 1932 рік.

Українець Підмогильний — один із перших в Європі провісників екзистенціалізму. Письменниця Оксана Забужко стверджує, що він випередив французьких класиків Жана-Поля Сартра й Альбера Камю на 20–30 років. Інтелектуальна проза Валер'яна Підмогильного глибоко філософська, скептична щодо більшовицьких цінностей. Роман «Місто» викликав захоплення в українському суспільстві.

Письменницький будинок «Слово» у

Репорт капітана **Михайла Матвєєва** про розстріл соловецьких в'язнів. Капітан держбезпеки **Матвєєв** особисто (іноді за допомогою помічника **Алафера**) розстрілював їх з револьвера. З 27 жовтня по 4 листопада щодня вбивав по 200-250 осіб

Кадр із радянського пропагандистського фільму «Соловки», 1927 рік.

Харкові назвали «будинком попереднього ув'язнення». Мешканців 40 із 66 його квартир репресовано. 8 грудня 1934 року «чорний ворон» забрав з дому Підмогильного і ще 13 його колег. Щодо них сфабрикували справу про створення терористичної організації. Тортурами вибивали «зізнання». Усіх на 10 років відправили на Соловки. Валер'ян Підмогильний провів там три роки в ізольованій камері.

Родина **Крушельницьких**. Сидять, зліва направо: **Володимира, Тарас, Марія (мати), Лариса, Антін (батько)**. Стоять: **Остап, Іван, Наталя, Богдан**. **Антін Крушельницький** — письменник, педагог, діяч Української революції. У 1934 році заарештований за сфабрикованим звинуваченням у тероризмі та засуджений до 10 років ув'язнення, яке відбував на соловецькому острові Мала Муксальма. **Син Тарас** — письменник, перекладач, член Пласту та ОУН. **Син Іван** — поет, драматург, графік. Обоє заарештовані та розстріляні у грудні 1934 році. **Донька Володимира** — лікарка-дерматолог, публіцистка і перекладачка. Заарештована 12 грудня 1934 року, засуджена на 5 років ув'язнення. Працювала на будівництві Біломорканалу, а потім у лікарні на Соловках. Удруге засуджена 9 жовтня 1937 року, а в листопаді розстріляна у Сандармоху. **Син Богдан** — економіст, педагог. У 1935 році засуджений на 5 років ув'язнення, яке відбував на соловецькому острові Велика Муксальма. **Син Остап** — дослідник кіно, журналіст. Заарештований у 1934 році, ув'язнений був на соловецькому острові Анзер.

У 1937 році табір став в'язницею — СТОН (рос. — «Соловецкая тюрьма особого назначения»). У багатьох добігав кінця строк ув'язнення. Проте їх не звільнили, а розстріляли. 1111 в'язнів Соловецької тюрми вбили 27 жовтня — 4 листопада 1937 року в урочищі Сандармох. Серед них — письменники Валер'ян Підмогильний, Павло Филипович, Олекса Влизько, Валер'ян Поліщук, Григорій Епик, Марко Вороний, Михайло Яловий, Микола Зеров, творець театру «Березіль» Лесь Курбас, драматург Микола Куліш, колишній міністр освіти УНР Антін Крушельницький із синами Остапом і Богданом, історики Матвій Яворський, Сергій Грушевський та інші.

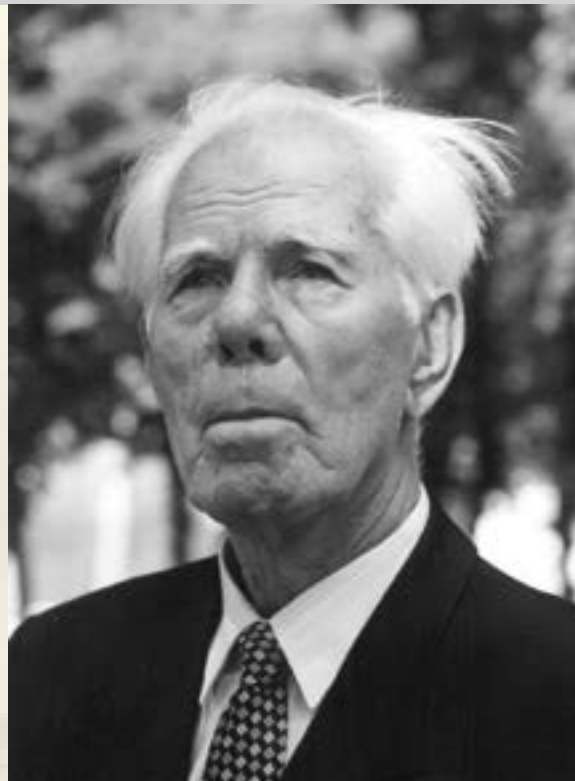
Українське «Розстріляне відродження» — так потім назвали цю епоху. Але навіть цей обірваний кулями Сандармоху короткий спалах визначив вектор розвитку української культури далеко вперед.

Лише через шість десятиліть таємне місце поховання в Сандармоху відшукали Юрій Дмитрієв, Веніамін Іофе та Ірина Фліге. Історика Юрія Дмитрієва за оприлюднення таємниць КГБ переслідують в нинішній Росії.

З ГУЛАГУ НА ФРОНТ

На фронтах Другої світової, на відміну від ГУЛАГу, був шанс вижити.

Володимир Кашицький (1913–2001).

Восени 1944 року під Варшавою молодшому лейтенанту артилерії Володимиру Кашицькому вибухом снаряду відірвало обидві руки.

За рік до поранення Кашицький, перебуваючи за дротами концтабору на крайній півночі СРСР, зголосився на фронт. 30-річний в'язень розумів усі ризики, але навіть така перспектива видавалася менш жахливою, ніж повільна смерть у ГУЛАГу.

Німецько-радянська війна розпочалася в 1941 році і поглинала колосальні ресурси. Робочий день в'язнів ГУЛАГу збільшили, а пайку — зменшили. За відмову від роботи карали як за державну зраду, листування з рідними і читання газет заборонили. Тих, кого мали звільнити, — ухвалено не відпускати до кінця війни.

Стрибок смертності став найвищим за всю історію таборів. Упродовж 1942–1943 років загинули відповідно 25% і 20% в'язнів. У 1943 році спалах епідемії тифу та інших хвороб зачепив майже чверть зеків.

Тож багато хто хапався за амністію для охочих поповнити лави Червоної армії. Було кілька хвиль масових звільнень в'язнів ГУЛАГу, але більшість із них стосувалися засуджених за дрібні злочини.

А Володимир Кашицький потрапив за ґрати в лютому 1940 року як кур'єр ОУН. Пройшов шлях від в'язниць Перемишля і Львова до концтаборів Воркути (Воркутлаг), Інти (Інтинлаг), Печори та Абезя (Північно-Печорський табір, Севпечлаг). В'язні цих таборів прокладали залізницю Котлас—Воркута.

Учаснику Першої світової війни та вояку Армії Української Народної Республіки з Рівненщини **Андрія Лайка** (1897–1964) після «визволення» Західної України 1940-го дали 8 років таборів за «активну боротьбу проти робітничого класу». Потрапив до Воркутлагу. Як польський громадянин у вересні 1941 року був амністований і в 1942-му вступив до армії генерала Андерса. У складі 3-ї дивізії Карпатських стрільців бойовий шлях хорунжого Лайка проліг через Іран, Ірак, Палестину, Сирію, Лівію, Єгипет до Італії. За мужність і героїзм під час кривавої битви під Монте-Кассіно Андрія Лайка удостоєно однієї з найбільш почесних нагород Польщі — Хреста заслуги з мечами.

Розраховувати на амністію могли тільки ті політичні, які мали до війни польське громадянство. Влітку 1941 року СРСР погодився на формування Польської армії із заарештованих чи депортованих із Західних України й Білорусі. У Польську армію на Сході під командуванням генерала Андерса вступили кілька тисяч українців.

Наступного року радянський уряд вдруге розіграв польську карту. У складі Червоної армії сформували піхотну дивізію ім. Костюшка. Туди вступив Володимир Кашицький, ветеран німецько-польської війни 1939 року.

Хорунжий 2-го Польського корпусу **Андрій Лайко** в районі пагорба Монте-Кассіно в Італії, 1944 рік. Битва за цей стратегічний пункт тривала протягом січня—червня 1944 року і завершилася звільненням військами Союзників Рима.

Армія Андерса перед евакуацією з території Радянського Союзу, 1942 рік. Її було сформовано головним чином із амністованих на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 12 серпня 1941 року в'язнів ГУЛАГу та спецпоселенців. Серед них було чимало українців із Волині, Галичини, Холмщини й Надсяння: вони скористалися своїм колишнім польським громадянством, щоб вийти на волю.

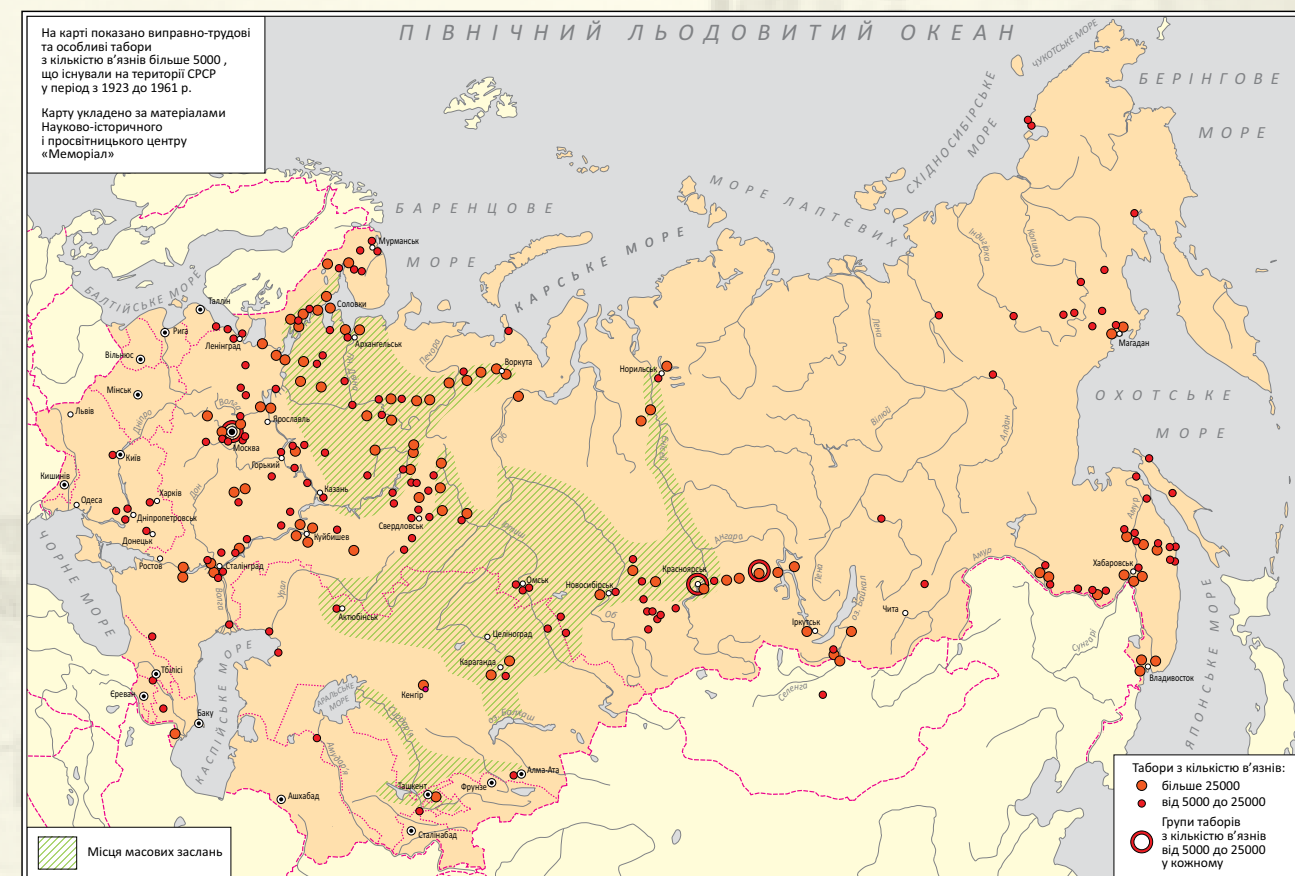

Вояки Армії Андерса (2-го Польського корпусу) в Єгипті, 1943 рік. Офіційна статистика враховувала тільки релігійну приналежність солдатів. Відповідно, на кінець 1944 року під командуванням Андерса служило 2326 православних вояків і 455 греко-католиків. Історики вважають, що більшість із них були українцями, решта — білорусами.

На фронті він втратив руки, але здобув свободу. Фізичні обмеження для Володимира не стали вироком. Ветеран оселився в польському Щецині й зайнявся будівельним бізнесом та виробництвом морозива. Підтримував українські громадські організації в Польській Народній Республіці. Після падіння комуністичного режиму переїхав до Львова, жертвував кошти на діяльність Народного

Руху, «Просвіти», Львівського університету, проведення музичного фестивалю «Червона рута», видавництва книжок.

Філантроп Володимир Кашицький одержав почесні звання «Меценат року», «Галицький лицар-2001» та премію ім. Євгена Чикаленка.

Амністія польських громадян в 1941 році була першим масовим звільненням політичних в'язнів із таборів ГУЛАГу, тюрем і спецпоселень. Більше того, у 1942 році їм дали можливість у складі Польської армії на Сході вибратися з Радянського Союзу. Так правда про каторжну працю «держави робітників і селян» просочилася у вільний світ від тих, хто сам пережив радянські концтабори.

ВБИВСТВО ПРАЦЕЮ

Знесилення, страх і безперервна важка праця — такими були перспективи для вільнодумців у Радянському Союзі. Людей не убивали одразу лише тому, що розглядали їх як економічний ресурс для освоєння пустки Сибіру і модернізації.

Ізидора Косач.

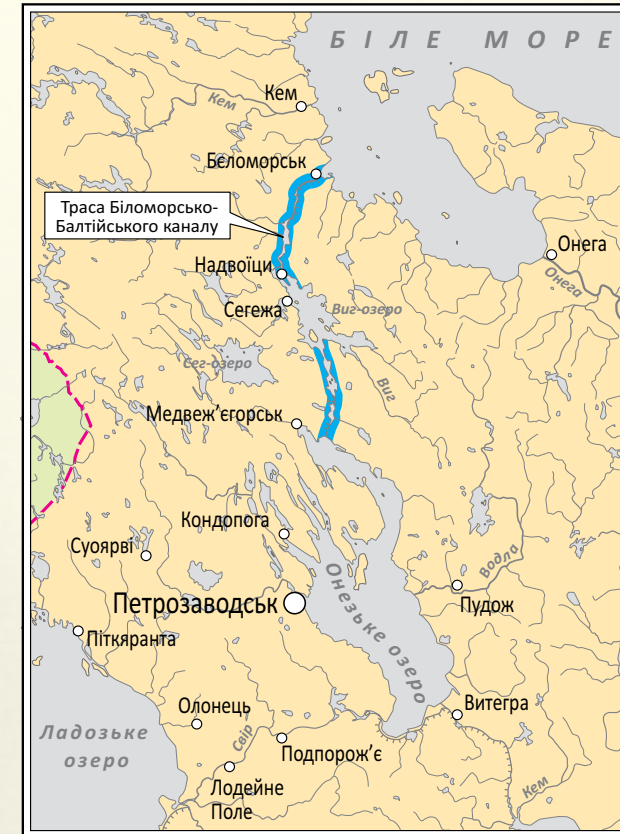
Рідну сестру Лесі Українки Ізидору Косач заарештували у вересні 1937 року. Їй було 49. «Косач налаштована націоналістично. Каже, що Україною та її багатством розпоряджається Москва, що видатні українці сидять, і що людям нема за що купити одяг», — доніс на викладачку її студент.

Чоловіка Ізидори, вченого-агронома Юрія Борисова, засудили як члена вигаданої чекістами Співки визволення України і заслали на Північ, звідки він не повернувся. Ізидору вислали в Архангельську область через 8 років після нього.

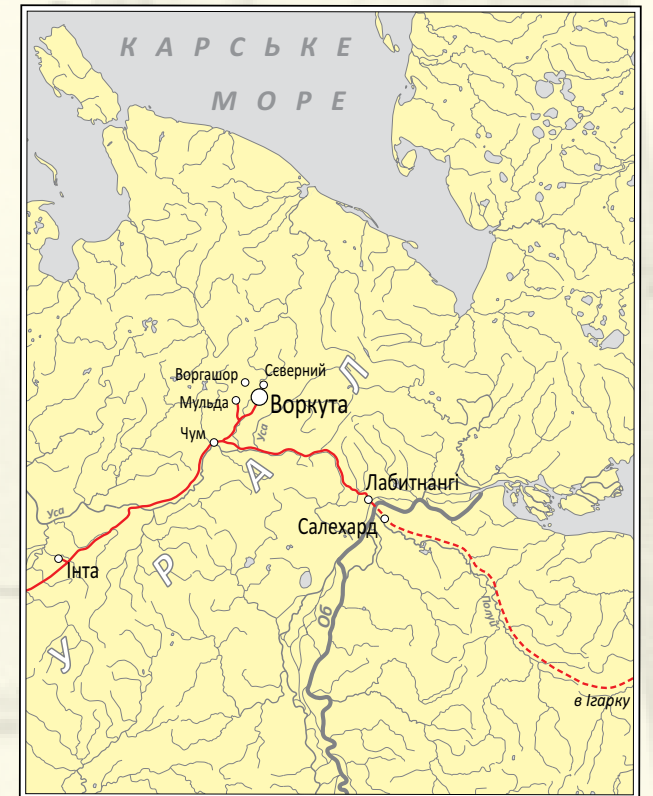
Два роки Ізидора Косач валила ліс в Онезькому таборі. «Найтяжчу роботу виконують політичні в'язні, що становлять головну масу каторжан... Люди довго не витримують, виснажуються вщент, умирають. На їх місце приводять нових, а прибутки НКВД від визискування невольничої праці все зростають», — згадувала Ізидора.

На численні клопотання, напередодні святкування 70-річчя від дня народження Лесі Українки, сестру поетеси звільнили. Так знесилена Косач повернулася до Києва на початку 1940 року.

Чотири десятки російських міст повністю постали завдяки смертельним трудовим нормам. Серед них — Норильськ, Тайшет, Воркута, Магнітогорськ, Магадан. У 12 містах зеки збудували житлові квартали, водогін, до-

роги, школи, лікарні — як-от у Челябінську, Якутську, Хабаровську. Спорудили вони також вісім гідроелектростанцій, три штучні канали — Біломорсько-Балтійський, імені Москви та Волго-Донський, Норильський нікелевий комбінат, Нижньотагільський комбінат, Трансполярну, Кольську і Печорську залізницю, шляхи Сибірської магістралі, тунелі на Сахалін, Караганда—Моїнти—Балхаш, Тайшет—Лена, автостраду Москва—Мінськ...

На лісоповалі ГУЛАГу.

Радянська модернізація відбувалася за рахунок рабської праці ув'язнених, серед яких були й викладачка Ізидора Косач та агроном Юрій Борисов з України. З примітивними знаряддями ефективність праці голодних і виснажених людей становила лише 3% порівняно з вільнонайнятими працівниками. Згодом деякі з каналів закрили, не використовувались залізничні гілки.

Під час Другої світової війни Ізидору Косач заарештували нацисти — і теж за проукраїнську діяльність. У той час вона була членкинею Української національної ради, заснованої ОУН. Після звільнення, восени 1943 року, остерігаючись репресій радянської влади, сестри-біженки Ізидора і Ольга Косач виїхали на Захід, згодом до Америки.

У 1971 році радянська влада запросила Ізидору на відзначенні сторіччя Лесі Українки, але вона рішуче відмовилася: «Не поїду в Україну, поки там панує неволя і заарештовують невинних людей».

Робітники на будівництві Біломорканалу. 227 кілометрів Біломорсько-Балтійського каналу збудували соловецькі в'язні ручною працею. Він поєднав Біле море з Онезьким озером, скоротивши шлях від Архангельська до Ленінграда (Санкт-Петербурга) учетверо. Працювали 126 тис. осіб, з них — 115 тис. в'язнів ГУЛАГу. Загинули десятки тисяч людей. На офіційному відкритті 2 серпня 1933 року Сталін оцінив канал як замалий. Запланована добудова не відбулася, хоч наарештовано було нову партію в'язнів-робітників.

Норильський нікелевий комбінат закладено у 1935 році. Спорудження і сучасний вигляд підприємства. Після Постанови РНК СРСР «Про будівництво нікелевого комбінату» організовано виправно-трудоий концтабір. Сюди привезли тисячі українців. Щодня по 10-12 годин каторжної роботи. Люди вмирали з голоду, втікали, хворіли, проте табірне виробництво зростало, а в'язнів привозили все більше. Сьогодні «Норнікель» — один із найбільших у світі виробників кольорових металів. Виробничі підрозділи компанії групи ГМК «Норильський нікель» розташовані в Росії, Фінляндії та ПАР. «Норильнікель» у 1990-х приватизували. Власниками нині є російські олігархи Володимир Потанін, Олег Дерипаска та Алішер Усманов, які підтримують режим Путіна.

Сталінська «мертва» дорога до Лабитнангі. Цілоком таємне будівництво залізниці Чум—Салехард—Ігарка закодували як будови №501 та №503 ГУЛАГу. Сім років у вічній мерзлоті виключно політичні в'язні проклали 1263 км шляхів. Після смерті Сталіна будівництво зупинили. Побудовані залізничні полотна — закинули. Діє дотепер лише одна ділянка — Чум—Лабитнангі. У 1948 році Лабитнангі став залізничною станцією. Восени 2017 року до цього містечка етапували українського режисера **Олега Сенцова**, засудженого Росією з політичних міркувань на 20 років.

Олег Сенцов.

БЛАТНІ VS ПОЛІТИЧНІ

ГУЛАГ десятиліттями використовував кримінальних в'язнів як додатковий засіб упокорення поетів, письменників та інших політичних. Доки туди не потрапили українські та балтійські повстанці.

Кримінальники під прикриттям адміністрації контролювали табори, часто вони мали холодну зброю. Її спрямовували на політичну «контру», особливо бандерівців. Вже під час розподілу в табір призначення у політв'язнів відбирали навіть той мізер із речей, що вони мали при собі: групи «побутовиків» (кримінальних) тероризували цілий етап. Подібне відбувалося і в таборі: коли політичні отримували посилки з дому, їх спершу розділяли між собою охоронці та «блатні». У самому ж таборі влада кримінальників над іншими арештантами була безмежною.

Один колишній в'язень згадував, що бандити відбирали собі молодих невірників, які, «одягнені «дівчатками», отримували дівочі імена» та за додаткову порцію їжі повинні були коритися покровителю. До згвалтувань, часто колективних, професійні злочинці вдавалися тоді, коли потрібно було морально зламати інших в'язнів.

За спогадами політичних каторжан, командували в таборі не караули, а «блатні», і саме вони, а не наглядачі, встановлювали внутрішній порядок в таборі. «Блатні» влаштовували в межах табірної зони «державу в мініатюрі».

Данциг Балдаєв — син «ворога народу» Сергія Балдаєва, відомого бурятського вченого, етнографа і письменника. Пропрацював 33 роки в «органах»: був тюремним наглядачем, кримінальним слідчим в НКВД—МГБ—МВД, оперативником карного розшуку. За роки роботи Балдаєв зібрав унікальні матеріали про звичаї табірної життя і тюремного фольклору сталінських часів.

Балдаєв зафіксував ієрархію у «блатному світі».

«Здійснювали правосуддя над політичними в'язнями і приводили у виконання свої вироки. Жоден вартовий не наважився б увійти в барак після настання темряви, навіть тоді, коли по всьому табору було чути жахливі стогони і крики політичних, яких тортурами повільно доводили до смерті», — згадував один із політв'язнів.

Створення «особлагів» для «особливо небезпечних» (йшлося переважно про повстанців із Західної України та країн Балтії) суттєво змінило розклад сил. Бандерівці та балтійські «лісові брати» не жили при радянській неволі і своєю поведінкою підкреслювали це.

«Злодіям в законі» їхній «кодекс» забороняв будь-яку фізичну працю в таборі чи тим паче співпрацю із владою. Проте у радянських концтаборах існували норми виробітку для ув'язнених на кожній роботі. Малюнок Балдаєва демонструє розправу «блатного» над політичним через небажання останнього переписувати свої показники виробітку на кримінальника.

Приведение в исполнение смертного приговора ворами. — Пусть знают чужды-враги русских, что надо отдавать посылки с эстонским салом и медом, ворами в законе...

«Приведення у виконання смертного вироку злодіями», малюнок Данцига Балдаева.

Владас Шімкунас біля могили генерала литовської армії Іоанаса Юодішюса, липень 1956 року. Цвинтар в'язнів Мінлагу в с. Абезь (Інтинський район, Комі АРСР). Владас Шімкунас (1917—1979) — колишній політв'язень Абезького відділення цього табору.

Е-50. На жаль, імена та прізвища в'язнів, що загинули в боротьбі із криміналітетом, майже не збереглися. На фото цвинтар біля особливого табору «Мінлаг», м. Інта, (тепер — Республіка Комі, Російська Федерація). Один із численних табірних цвинтарів, на могилах здебільшого лише табірні номери в'язнів.

«Замовкни, стерво бандерівське! Скоро ми вам роги обламаєм!» — накинувся «авторитет» Чорнобров на українця, що в кінці дня в бараці грав на мандоліні, — згадував політв'язень Василь Рогач, як восени 1951 року в особлаг поблизу Інти адміністрація привезла дві сотні кримінальників.

Він розповів, що на короткій нараді українці дійшли згоди: «Вранці буде пізно». «Приблизно через годину Чорнобров сам, без охоронців, вийшов з бараку в туалет і вже не повернувся. Коли ранком привезли блатних, вони вже не захотіли селитись у цьому бараці. На другий день їх відправили».

Боротьба між політичними та кримінальними в'язнями була непримиренною і завершилась аж у 1950-х. По-перше, через рішучі дії політв'язнів, а з іншого боку — амністія після смерті Сталіна значно прорідила ряди кримінальних ув'язнених.

Михайло Рудаков. Трійка блатних, Воркутинський ВТТ, 1947 рік. Папір, олівець.

Члени ОУН і учасники табірних повстань — **Микола Круковський** (ліворуч), **Володимир-Ігор Порендовський** (праворуч). У нижньому ряду сидять: адвокат **Степана Бандери** доктор **Володимир Горбовий**, генерал армії УНР **Олександр Греків** та член ОУН **Михайло Сорока**. Тайшет, 1957 рік.

ШАРАШКИ. З ГУЛАГУ В КОСМОС

Радянський Союз пишався досягненнями в науці й техніці. Пропаганда зображала їх як результат свободи думки й творчості за комуністичного ладу. Насправді левову частку здобутків у військово-технічній сфері створено зеками з вищою освітою та науковими ступенями.

Арештантські фото **Сергія Корольова**: ліворуч — 28 червня 1938 року., Бутирська в'язниця Москви; праворуч — перед переведенням із Севвостлагу в «шарашку», 1940 рік.

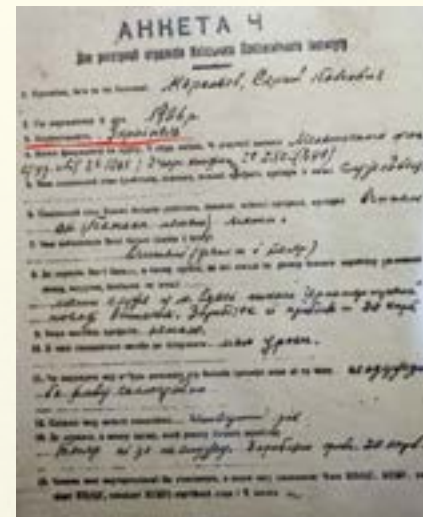

Пізньої осені 1942 року Сергій Корольов у супроводі конвоїра зійшов із потяга в м. Казані. Він був у стьобаних куртці і штанах, валянках й шапці-вушанці. Усе його майно (дві хлібини, консерви й рулон паперів) помістилося в речовому мішку.

Неможливо було здогадатися, що це — талановитий інженер-авіатор, який згодом стане ключовою фігурою радянської ракетно-космічної програми. В'язень Корольов

відбував строк за статтями «тероризм» і «підрив промисловості, транспорту, торгівлі, грошового обігу й кооперації».

Того дня Сергія Корольова перевели до особливого конструкторського бюро № 16 при Казанському авіазаводі, яким завідував капітан держбезпеки Бекетов. Його співробітники не мали права залишати територію, а за роботою наглядала озброєна варта. Колектив складався з інженерів та науковців,

Сергій Корольов був українцем, що власноруч зазначив в анкеті під час вступу до Київського політехнічного інституту. У документах НКВД його переписали на росіянина.

засуджених за політичні злочини. У народі такі трудові колонії здобули назву «шарашки» (від «шарашкіна контора» — сумнівна, шахрайська організація).

В'язниці для науково-технічної інтелігенції з'явилися після циркуляру Вищої ради народного господарства і ОГПУ від 15 травня 1930 року. Їхньою діяльністю керував 4-й спецвідділ НКВД—МВД. Біля двох десятків таких секретних бюро й інститутів із ув'язненими інтелектуалами працювали на радянський військово-промисловий комплекс.

Уперше Сергій Корольов опинився в «шарашці» в 1940 році. Заарештували його ще в 1938 році. Вирок: 10 років табору на Колімі. Покалічений допитами (його били так, що переламали лицьові кістки) на золотих копальнях, Корольов швидко згасав: «Як тільки нахилюся — падаю. Розпух язик, ясна кривавили, зуби повипадали від цинги».

Валентин Глушко (1908—1989) був засуджений за звинуваченнями у шкідництві та участі в контрреволюційній організації. Ув'язнення відбував у «шарашках» при Тушинському та Казанському авіазаводах.

Юрій Кондратюк (Олександр Шаргей) (1897—1942) — один з основоположників космонавтики, який змушений був застосовувати свої знання в неволі. У 1930 році його заарештували за сфабрикованим звинуваченням у шкідництві. Покарання автор «траси Кондратюка» відбував у Новосибірську в спецбюро № 14 з проектування вугільних підприємств. На основі розрахунків Кондратюка, виданих у 1929 році, перші астронавти США в 1969 році досягли місяця.

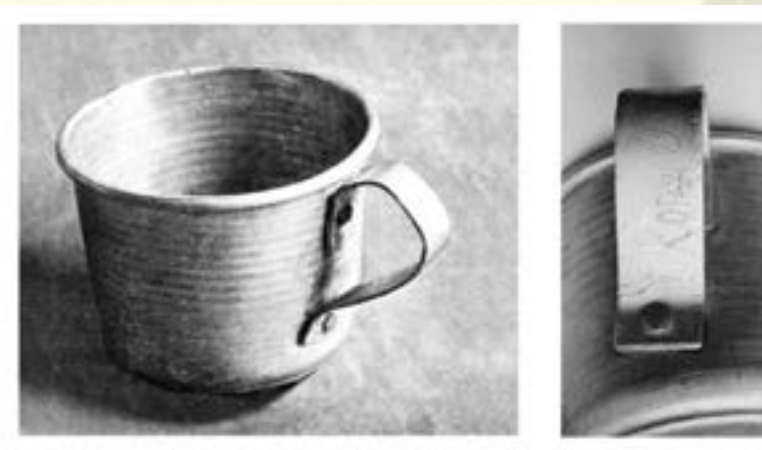
Після численних прохань відомих авіаторів режим вирішив використати рабську працю Корольова інакше. Місце ув'язнення замінили на ЦКБ-29 в Москві. Ця «шарашка» розвивала літакобудування під керівництвом засудженого авіаконструктора Туполева.

Упродовж 1940—1942 років Сергій Корольов узяв участь у розробці літака Ту-2 та спроектував реактивний літак РД-1. Перейшовши до Казані, Корольов почав розробляти ракетні двигуни та готувати проект створення бойових ракет далекої дії.

Його керівником став давній колега у справі ракетобудування Валентин Глушко, який відбував 8 років ув'язнення.

У серпні 1944 року Корольова звільнили достроково. Загалом він відбув 6 років примусової праці в таборі та закритих конструкторських бюро. Після смерті Сталіна 4-й спецвідділ МВД розформували, як і підлеглі йому «шарашки».

Досягнення СРСР у підкоренні космосу забезпечили репресовані вихідці з науково-технічних тюрем НКВД. Але попри поневіряння, покалічені допитами та каторжною працею, українці Корольов і Глушко увійдуть в історію як люди, які запустили на орбіту перший штучний супутник та першого космонавта.

Алюмінієве горня **Сергія Корольова** часів ув'язнення. На ручці видно нашкрябане прізвище авіаконструктора.

У цій будівлі на вул. Радіо, 24, в Москві, де було розташоване ЦКБ-29 НКВД, у 1940—1941 роках працював **Сергій Корольов**. Її називали «Туполєвська шарага», за прізвищем керівника — теж засудженого авіаконструктора **Андрія Туполева**.

ВИГНАНІ НАРОДИ

Першою «шарашкою», яка стала взірцем для цілої системи наукових в'язниць, було ЦКБ-39 ОГПУ ім. Менжинського. Його створили в 1929 році спершу в Бутирській в'язниці, а відтак перевели ближче до Центрального аеродрому в Москві для робіт над створенням нових зразків літаків. На фото — Голова ОГПУ РСРР **Всеволод Менжинський** (у центрі), чекісти та інженери-авіатори.

Депортації — інструмент упокорення народів. Радянський Союз навіть змінював національний склад республік. З України вивезли всіх без винятку кримців, значну частину польської та німецької меншин та сотні тисяч українців.

«Радянська влада депортувала 10 народів», — розповідає Мустафа Джемільєв, легендарний лідер боротьби за свободу кримських татар.

У травні 1944-го Мустафі було півроку. «Під ранок постукали у двері військові, дали на збори 15 хвилин. Батька не було вдома,

лише мати і п'ятеро дітей. Вона кинулася нас збирати, але з речей схопилася лише за Коран. Солдат виявився людиною: «Що ви робите?! Перед вами довга дорога». Сам витягнув мішок борошна і вручив мамі».

Понад місяць дороги, голод та антисанітарія. І десятиліття життя в неволі.

Мустафа Джемільєв у російській неволі провів 15 років, голодував 303 дні в омській в'язниці. Вивезений із дому піврічним, Мустафа повернувся в Крим, коли йому було 46 років. Сьогодні він знову бореться за свободу окупованої батьківщини.

Мустафа Джемільєв, осінь 1968 рік.

Масове виселення людей із Західної України до Сибіру, дереворит повстанського художника **Ніла Хасевича**. Найбільшою чисткою території від незгідних стала операція «Захід» у жовтні 1947 року. Людей перевозили на спецпоселення у Сибір із 86 залізничних станцій Західної України. Виселили 26 332 родини (загалом 77 791 осіб): 18 866 чоловіків, 35 152 жінки та 22 174 дитини.

«...Оточені колючим дротом і блокпостами... відсутні будь-які побутові умови: не було опалення, скла у вікнах. Кримських татар використовували як дешеву робочу силу», — згадує Джемільєв.

Упродовж кількох днів травня 1944 року НКВД зігнав в залізничні вагони майже все татарське населення Криму. 67 ешелонів із 183 155 особами відправили в Узбекистан та інші віддалені місця СРСР. Весь народ звинуватили у співпраці з нацистами, хоч чимало кримли воювали у Червоній армії, її 8995 ветеранів теж депортували.

У той час репресії розгорнулися і на Західній Україні.

Килина Максимчук.

«Уся сім'я в банді», — йшлося у документі про заслання 39-річної Килини Максимчук і її шістьох дітей. Найстаршій, Зіні, було 13 років, а близнюкам — два місяці.

Чоловіка радянська влада вбила на початку 1944 року, щоб на похорони вийшли з лісу старші сини, які були в УПА. Килину відправили в Архангельську область саму. Дітей роздали — четверо зростали в Казахстані, Дніпропетровську (Дніпрі), Ленінграді (Санкт-Петербурзі).

Але Килина втекла і сама приєдналася до УПА. Чекісти наздогнали повстанку й убили лише через рік, коли вона йшла провідати двох дітей на Волині.

Понад десять років після Другої світової СРСР вів війну з визвольним рухом. Репресовано півмільйона українців. На Північ СРСР виселили 206 тис. осіб, переважно родичів повстанців.

Подорож у Сибір згадує Марія Друль-Бура: «Подвір'я тюрми було забите людьми, що мерзли під відкритим небом дві чи три доби. Ми поставили колисочку у кутку між стінами. Потім нас забрали у «тепліше» місце — в камери на першому поверсі». Після такого очікування починався маршрут до місця заслання.

За вказівкою Генерального прокурора СРСР члени ОУН і УПА та їхні родини мусли залишатися там довічно. Цю норму скасували лише 1964 року.

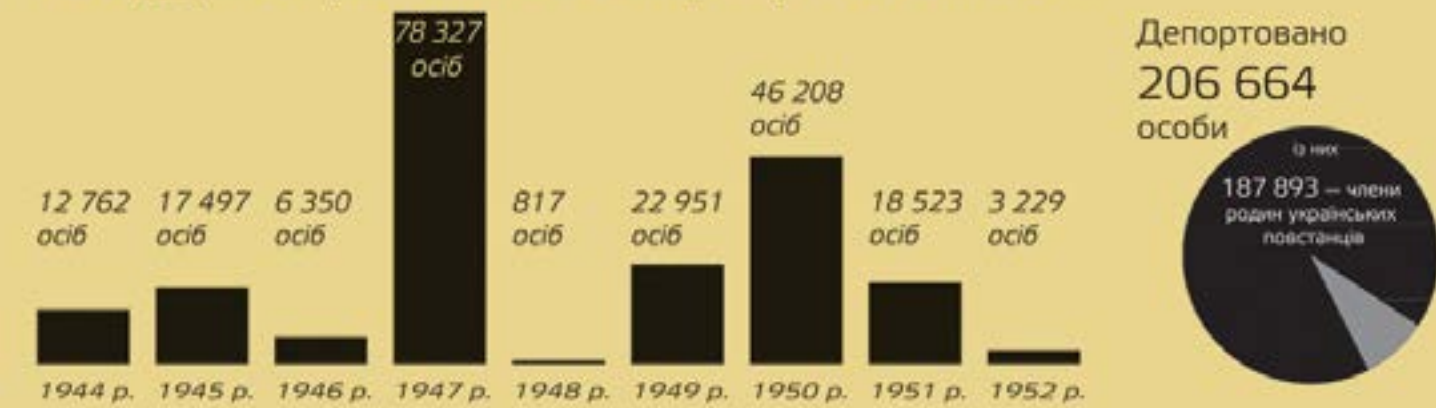
Депортацію кримців визнали незаконною у 1989 році. Відтоді їм було дозволено повернутися на батьківщину.

Мустафу Джемільєва заарештовували шість разів, він провів в ув'язненні 15 років. Вдруге окупанти змусили його покинути рідну землю у 2014 році, коли Крим анексувала Росія. Але й сьогодні 75-річний Джемільєв не припиняє боротьби за свободу.

Депортація кримських татар. Картина Рустема Емінова.

На віддалені райони СРСР примусово вивезли

Депортація українців.

СПЕЦПОСЕЛЕННЯ. ВИРОК — ЖИТИ БЕЗ ДОМУ

Тисячі українців роками жили на спецпоселеннях — місцях примусового утримання, бо вдома вони були небезпечні для тоталітарного режиму. Декого тримали там і півстоліття.

Жінки-спецпоселенки на лісозаготівельних роботах. Карбанський ліспромгосп, Тобольський район Тюменська область. 1955 рік.

Місцевості із суворим кліматом чекали на політв'янів після відбутого ув'язнення. Режим затримував вільнодумців якнайдалі від дому. Якщо залишиш спецпоселення без дозволу — кримінальне покарання. Вся влада у поселеннях належала комендантові, діяла комендантська година.

На новому місці засланці спочатку мали збудувати самі житло чи облаштувати барак: «Жили по кілька сімей разом. Печі не було,

мужчини зробили п'єц посередині і всі там варили їсти. Треба було весь час палити, щоб нагріти той барак... У ріці прорубали ополонку і носили звідти воду за пару кілометрів кожен день», — згадувала Леся Марків, яка провела на засланні перші шість років свого життя.

Засланці прокладали колії, працювали на лісопозаві та на заводах чи в полі. Про безпеку їх праці ніхто не дбав. У Середній Азії на бавовняних плантаціях.

У травні 1941 р. арештували батька лідера українського визвольного руху — отця Андрія Бандеру з доньками. Марті було 34 роки, Оксані — 24. Батька відправили у в'язницю, дочок — на заслання. Збиралися поспіхом — за 10 відведених на це чекістами хвилин. Оксана серед небагатьох речей взяла молитовник. «Та книжка з молитвами пройшла разом з Оксаною Бандерою 48 років таборів і повернулася на Батьківщину. Я її вмовив, аби не заповідала покласти собі молитовник у труну, а залишити для музею», згадує отець Іван Барабаш.

Жінок перекидали з одного суворого краю у ще жорсткіший: Живий Ключ у Красноярському краї, Шуликово, Сухобузінно. А в березні 1946 року заарештували останню з сестер Бандер — Володимиру, разом з чоловіком, священником Теодором Давидюком.

Похорони спецпоселенки, що трагічно загинула на примусових роботах. с. Колимка, 1956 рік.

Бригада лісорубів. Тобольський район, Тюменська область. 1953 рік.

Ростислав Кушнірук із двоюрідною сестрою та односельчанкою на спецпоселенні. Коли сім'ю виселили у 1944 році, Ростиславу було 14 років. Старші два брати брали участь у визвольному русі. Родина перебувала на засланні до 1958 рік.

Шістьох їхніх дітей розкидали по дитбудинках.

На засланні сестри Бандери прокладали колії та працювали на токарських верстатах. Харчувалися тим, що вирощували на невеликому городі. Але навіть це у них не раз відбирали: на інше місце заслання сестер завжди перекидали навесні, коли вони встигали засадити город. На новому місці все доводилося починати знову.

Режим хотів використати прізвище Бандер для чергових маніпуляцій. «1952-й. Забрали їх з тюрми, поселили в дорогому готелі, обіцяють їм двокімнатні квартири в столиці... Вони мали звернутися по радіо до членів УПА, мовляв, хлопці, марна ваша справа, бо Україна неможлива. Сестри Бандери сказали: «Ніколи цього не зробимо, бо Україна мусить бути вільною державою», — розповідає отець Барабаш.

Родина Кисилевичів на засланні в Іркутській області.

Офіційно Марту Бандеру звільнили у 1960 році, але повернутися їй не дозволили до кінця життя — вона померла 1982 року в Сухобузінно в Красноярському краї. Оксана Бандера повернулася в Україну щойно 1989 року.

Так виглядали сотні спецпоселень по всьому Союзу.

Параскевія Кук.

61-річну Параскевію Кук арештували 1950 року, катували, морили голодом, тричі вішали та знімали з шибениці. Випитували, де перебуває її син Василь, головний командир УПА. Мати витерпіла всі знущання і не зламалася. «Покарання я відбувала в Іркутській області Тайшетський район... Тут, у таборі, я вперше познайомилася з мамою Уляни [з Дніпропетровщини], дружини Василя. Ми дуже подружили», — згадувала Параскевія. Додому вона повернулася через 6 років.

Оксана і Володимира Бандери (сидять), 1997 рік.

PostГУЛАГ

ГУЛАГ у 1960 році реорганізували, але залишились табори з політичними зонами. З'явилася також каральна психіатрія як спосіб «корекції поглядів» громадян.

Василь Стус. Фото зі слідчої справи, 1980 рік.

На прем'єрі фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» пролунав вигук: «Де ж правда? Чому не дають говорити правду?» це були слова аспіранта Інституту літератури Василя Стуса. Прем'єра 1965 року стала початком протесту проти переслідування українських інтелектуалів. Незабаром Василя відрахували з інституту.

У січні 1972 року Стуса заарештували вперше, разом з десятками українських інтелектуалів — Вячеславом Чорноволом, подружжям поетів Калинців, художницею Стефанією Шабатурою, Іваном Світличним, Леонідом Плющем.

Не всі з арештованих потрапили у в'язниці — математик і філософ Леонід Плющ став

примусовим пацієнтом, «зважаючи на особливу соціальну небезпечність антирадянських дій». Психлікарня була гірша за концтабір: термін «лікування» невизначений, а препарати та «лікувальні методи» могли справді довести до божевілля.

Вигадана «вялотекущая шизофренія», діагнози від «комісії», складеної з офіцій-

них професорів. Плюща закрили у спецлікарні, накачали галоперидолом, інсуліном, трифтазином. Його судомило, він був нездатний спілкуватися навіть із дружиною (а на побаченнях все одно мінімум двоє наглядачів), його годинами тримали прив'язаним до ліжка в очікуванні інсулінового шоку.

«Арештоване різдво». Вертел у домі Садовських у Львові. Стоять, зліва направо: Любомира Попадюк, Василь Стус, Олена Антонів, Ірина Калинець, Марія й Ганна Садовські, Михайло Горинь; сидять — Стефанія Шабатура («циган»), Мар'ян Гатало, Олександр Кузьменко. 1972 рік.

Так режим «проводив корекцію поглядів» людини. Міжнародна громадськість ледь виврвала Плюща із рук Кремля у 1976 році.

Василь Стус вийшов на волю у 1979 році з підірваним здоров'ям. Після вступу до правозахисної Української Гельсінської групи його заарештували повторно. На суді, про дату якого «забули» повідомити дружину, призначений адвокат Віктор Медведчук не захищав підсудного.

Строк Василь Стус відбував у таборі ВС 389-36 у Пермській області, робив деталі до прасок.

«Харчування коштувало 24—25 рублів на місяць, вода іржава та смердюча. Ми стрижені, увесь наш одяг зі смугастої тканини. Побачення належалося одне на рік, пакунок до 5 кг — один на рік після половини терміну. Дехто з нас роками не бачив нікого, крім співкамерників і наглядачів».

Леонід
Плющ.

Йосип Зісельс — український дисидент єврейського походження. Приєднався до дисидентського руху на початку 1970-х років. У 1972 році був виключений з комсомолу за захист права євреїв на репатріацію до Ізраїлю. 1978 року став членом Української Гельсінської групи, тоді ж заарештований та засуджений до трьох років ув'язнення у колонії суворого режиму. Після звільнення, у 1984 році, заарештований повторно. У 1987 році відмовився від амністії, щоб не підписувати зобов'язання про відмову від політичної діяльності. Виконавчий віце-президент Конгресу національних громад України. Учасник Ініціативної групи «Першого грудня».

Уже після вбивства Стуса тюремники знищили ще й триста його поезій.

«З останнього ув'язнення Василя Стуса уціліло тільки те, що дійшло в листах, — а це ж п'ять років життя великого поета, цілий період — і «ни строчки, ни вздоха»! Тільки окремі фрагменти дають уявлення про масштаб росту особистості, як іскри від великого вогню, якого не видно», — говорить Оксана Забужко.

Західні психіатри визнали Плюща здоровим. Його автобіографія «На карнавалі історії» перевидана в багатьох країнах світу. Леонід Плющ приїздив додому читати лекції в Києво-Могилянській академії. А з початком російської агресії повернувся в Україну. «Революція — справа молодих, а коли вже війна — треба бути вдома», — казав.

36-та «зона». Будівля ШІЗО — сюди, в ізолятор, поміщали в'язнів-порушників тюремного розпорядку.

«Табір смерті» ВС 389-36. Сучасний вигляд.

*Перевезенню тіл **Василя Стуса, Юрія Литвина та Олексі Тихого** влада всіляко перешкоджала: мовляв, це загрожує епідеміологічній ситуації, «органи» залякували тих, хто виготовляв труни і ящики для перевезення. Попри все, 19 листопада 1989 року померлі в ув'язненні дисиденти повернулися до Києва. Під час урочистої процесії до Байкового цвинтаря уперше відкрито несли синьо-жовті прапори.*

СВОБОДА СОВІСТІ

«Істина беззахисна, але вона непереможна»
«Євангеліє в кайданах», Георгій Вінс

Георгій Вінс (праворуч) із сином Петром, членом української Гельсінської групи, в Якутському таборі. Жовтень 1977 року.

Православні, греко- та римо-католики, протестанти, мусульмани, юдеї, свідки Єгови — їх, незгодних із цензурою думки та совісті, незалежно від віровизнання, теж чекав ГУЛАГ.

Двох схоплених на Заході чекістів в 1979 році обміняли на п'ятох політичних в'язнів. Серед них був двічі засуджений за релігійні переконання Георгій Вінс. Його, баптистського пастора з Києва, радянська влада оцінила у чверть свого шпигуна. Вінс був одним із лідерів баптистів-ініціативників — руху, що виник 1961 року у відповідь на обмеження діяльності протестантських церков.

Переслідувань режиму зазнавали всі віровизнання. Заборонена Українська греко-католицька церква цілковито перейшла в «катакомби». Українську автокефальну православну церкву фактично знищено. Єпископат і духовенство Російської православної церкви були пронизані агентурою

Православний священник Зеновій Карась фактично заснував підпільний осередок ОУН серед українців, які опинились у Казахстані. Був заарештований за звинуваченням в українському буржуазному націоналізмі, засуджений до 10 років таборів.

Кардинал Йосип Сліпий, глава Української греко-католицької церкви, провів у радянських таборах 18 років. Згадував: «Коли я вже був вимучений допитами до краю, мене привели до кількох полковників і почали тероризувати, давати до підпису, щоби я відрікся Папи, а за те дадуть мені Київську митрополію... Але я рішучо відмовився. Дальші наступи до нічого не довели, бо я вже млів з обезсилення...».

спецслужб. Діяльність протестантських громад обмежено так, що будь-який відступ трактовано як антидержавний акт.

Перший термін ув'язнення (1966—1969) Вінс відбув на Північному Уралі, другий (1974—1979) — в Якутії, далі мало бути ще 5 років заслання. Йому забороняли вести розмови на релігійні теми, як тільки запідозрювали в цьому — перевозили в інший табір. В одному з них Вінс на півроку отримує «чер-

вону лінію» — позначку у в'язничній справі, яку ставили зокрема тим, кого вважали схильним до втечі. Щодві години, згадував Вінс згодом, він мусив з'являтися на перевірку на вахту, вночі спати біля входу в барак, лежати лише на спині, із відкритим обличчям. Протягом ночі його декілька разів будили, сліпили ліхтарем очі та ставили питання.

Вінсові вдається пронести в табір 15 глав Євангелія від Івана. Ховає їх у підборах чобіт. До майки пришиває Євангеліє від Марка, із сірникову коробку завбільшки. Під час обшуку знімає майку так, щоб тримати книжечку в руці, — охорона справді не нічого не зауважує.

Руками «кримінальників», яким адміністрація пообіцяла дострокові звільнення, на нього в таборах вчиняють кілька замахів. Його прізвище згадувано в заявах Української Гельсінської групи та міжнародної організації «Amnesty International», а Конгрес США в 1976 році ухвалив резолюцію із закликом звільнити пастора.

1979-го Георгій Вінс очікував уже відбуття на заслання, коли несподівано його відправили літаком до Москви. Там оголосили про позбавлення радянського громадянства та видворення до Сполучених Штатів. У США Вінс заснував представництво Ради Церков Євангельських християн-баптистів, видавав «Prisoner's Bulletin: Voice of the Persecuted Church in the Soviet Union». Зустрічався зі світовими лідерами (Джиммі Картером, Рональдом Рейганом, Маргарет Тетчер) та інтелектуалами. Щоразу розповідав про те, як в СРСР порушують право на свободу совісті.

За сприяння Папи Римського та американського президента **Джона Кеннеді Йосипа Сліпого** у 1963 році звільнили з табору та відправили до Рима. Під час багатогодинних зупинок дорогою йому не дозволили навіть ступити на українську землю. З ініціати-ви Йосипа Сліпого 50 років тому зведено найбільшу українську святиню Рима — Собор Святої Софії. В Україні Греко-католицька церква продовжувала діяти у підпіллі аж до 1989 року.

Рабин **Мойше Шор** народився в Перемишлі, був професором Львівського університету, згодом — рабином Великої хоральної синагоги у Варшаві, сенатором у польському парламенті (1936—1939). З початком Другої світової війни перебрався на територію СРСР. Заарештований НКВД, звинувачений у сіонізмі. Помер в ув'язненні в Узбекистані.

Християнська література, виявлена під час обшуку в одній з підпільних типографій.

ТРАДИЦІЯ ЯК ОПОЗИЦІЯ

Українські в'язні як могли зберігали особистий простір — наперекір системі, що намагалася його максимально звузити. Не втратити дух у табірних умовах допомагали влаштовані потай урочистості з нагоди традиційних свят.

Коли 16 травня 1954 року в Кенгірському таборі впала зруйнована повстанцями стіна, люди кинулися шукати: хто своїх близьких, а хто — знайомих за листуванням. Ольга Лядська знайшла Ференца Варконі — угорського лікаря, з яким уже якийсь час обмінювалася записками. Такі «листовні романи» були звичними. Передавали повідомлення

як тільки могли. Одного разу на жінок, які заходили у «свою» зону, посипався град камінчиків із чоловічої частини табору. Кожен був загорнутий у записку: чоловіки писали, хто вони, звідки, кого шукають, та висловлювали слова підтримки.

Ольга і Ференц вирішили взяти шлюб одними з перших. Обвінчали їх ув'язнені свя-

Ольга Лядська у 90 років.

Ув'язнені святкують Різдво у таборах Воркути.

щеники. Святкове вбрання — трохи чистіша, ніж зазвичай, повсякденна в'язнична одежа.

Українці в ГУЛАГу намагалися відзначити релігійні свята. Наприклад, Різдво: «На цей раз кутя наша була ячмінна з цукром, — пише у спогадах Галина Коханська. — Склалось, що у кого було, приберегли рибу різних сортів, в ларьку купили халви. Всім бараком сіли за столи лише після того, як нас замкнули на ніч наглядачі».

Інколи вирізали з дерева маленькі «вертепи» з фігурками Святого Сімейства. Ув'язнені у Володимирській тюрмі на Різдво 1959 року приготували щось подібне до пудингу з грибів та торта із крихт печива, хліба та каші. Крихти довго збирали з пайків, а гриби хтось отримав у посилці з дому.

На Великдень, згадувала Стефанія Чабан-Гаваль, намагалися мати «паски»: «За кілька днів до свята весь барак не споживали вечірньої пайки хліба... В суботу Ве-

Весілля на спецпоселенні.

Вертеп політв'язнів у Норильську.

ликодню з каші поробили «торти». З хліба також придумали «паски». Крашанки, зроблені з глини, розмалювали фарбою, якою пишуть лозунги. Всю ту «красоту» розставили на столах, уквітчали зеленню гілок, і став справді святковий настрій у всіх».

Святкували після «відбою» в суворій таємниці — за таке загрожувало ув'язнення в ізоляторі.

Святкували навіть на етапах. Одного разу на саме Різдво з літака на аеродромі Комсомольська-на Амурі вивели групу в'язнів у тюремних бушлатах. Несподівано хтось затуляв колядку. Її підхопили. Конвоїр ткнув пальцем і гордовито заявив: «Ето мої землякі».

На спецпоселенні ставили й живі вертепи. Так люди відвойовували у системи частку нормальності, затишку, де можна було

В'язні святкують Великдень у Карагандинському концтаборі. Один з них — Альбінас Мільчукас, литовський партизан з округу Альгімантас.

бути собою і не коритись нав'язаному розпорядку.

Через 40 днів після початку Кенгірського повстання в бунтівну зону в'їхали танки. Ольга Лядська тоді втратила коханого, та сама зуміла вижити і зберегти під серцем їм дитину.

Церемонії були не тільки радісні. Похорон дитини в одній із висланих сімей.

Свячення пасок на спецпоселенні. Віруючі принесли паски у дипломатах. У разі несподіваної появи «начальства» дипломат з усім вмістом швидко закривали і робили вигляд, ніби нічого не відбувається.

Святкування Різдва у концтаборі у с. Сосновка Іркутської області.

МИСТЕЦТВО ПРОТЕСТУ

Із підручних матеріалів в'язні примудрялись створювати в табірних умовах святковий одяг, побутові речі, сувеніри для інших ув'язнених.

Ольга Дучимінська
після звільнення з ув'язнення.

У музеї «Тюрма на Лонцького», колишній в'язниці КГБ і гестапо у Львові, на стінах можна побачити... вишивки. Наприклад, серветку з волошками, що її подрузі-українці подарувала ув'язнена литовка. Водночас хтось у Вільнюсі, можливо, розглядає українську вишиванку.

На клаптиках убогого одягу, риб'ячими кістками або дерев'яними скалками виши-

вали ікони, картинки, серветки. Чоловіки майстрували різні побутові дрібниці з дерева та металу. Матеріалом для виробів ставав навіть хлібний м'якуш — з нього виготовляли вервиці.

1949-го за надуманим обвинуваченням арештували 66-річну Ольгу Дучимінську. Інтелектуалка, знала шість іноземних мов, перекладала з трьох із них, товаришувала з

Листівки, зроблені
Ольгою Дучимінською
в ув'язненні.

Листівки, намальовані на шматках паперу, були популярним подарунком серед в'язнів з нагоди свята чи на згадку.

Іваном Франком. У міжвоєнний період видавала жіночу періодику, організовувала різноманітні жіночі курси.

У Радянському Союзі рівність жінок із чоловіками була і в... експлуатації. Умови життя в ГУЛАГу були однаковими для всіх. Борчиня за жіночі права Ольга Дучимінська відбула 9 років тюрем і таборів. «Тіло замкли на три замки, В вікна дали міцні ґрати, Але ж чи є така сила, аби духа закувати?» — віршувала вона. А ще — малювала сповнені тепла пам'ятні листівки для товаришок. Дучимінська до кінця життя була ущемлена в правах. Мріяла відшукати всі свої поезії й видати збірку. Померла у 106 років, реабілітована посмертно.

Вивчити поезії напам'ять — таким був шлях обійти заборони на творчість і елементарний брак паперу. Низку віршів загиблого Василя Стуса виніс на свободу в голові Василь Овсієнко. Текст «З таборового зошита» на тонесеньких папірцях зміг передати литовський дисидент Баліс Гаяускас. Їх, ризикуючи, забрала під час короткого побачення його дружина Ірена.

Опанас Заливаха 1964 року разом із Аллою Горською закінчували в Київському університеті роботу над вітражем «Мати» за мотивами Шевченкових творів. Роботу визнали «ідейно ворожою», її власноруч розбивав молотком проректор. Заливаха на 5 років відправили у табори із забороною малювати. Попри все, в Мордовії він створив серію екслібрисів. «Був вечір, своєрідне прийняття, знайомі обличчя, — згадував художник своє повернення до Києва. — Мені

Вишивка **Ганни Хом'як**. Слідчий ізолятор КГБ в Тернополі, 1948 рік. Ганна Хом'як (1921—1986), народилася в с. Лопушне Лановецького району. 1944-го вступила в ОУН, була зв'язковою. Заарештована в лютому 1948-го. Засуджена до 25 років таборів суворого режиму. Відбувала покарання в Норильлазі. Звільнена в 1953 році.

хтось запропонував: «Тепер ти, Панасе, у великій зоні, себто на волі, станцюй».

КГБ все одно стежив за художником, чекісти били вікна в його майстерні. Але Заливаха далі творив. За незалежності відзначений Шевченківською премією.

В'язничні екслібриси **Опанаса Заливахи**.

Творчість часто ставала свідченням віри ув'язнених. На фото — іконка, яку вишила **Анна Коцур**. Заарештована 1950 року, перебувала в ув'язненні до 1962 року.

Скульптурні портрети, виліплені з хліба невідомим в'язнем Соловцького табору між 1928 і 1930 роками.

Вервиці для молитви в тюрмах і таборах в'язні часто робили із хлібного м'якуша.

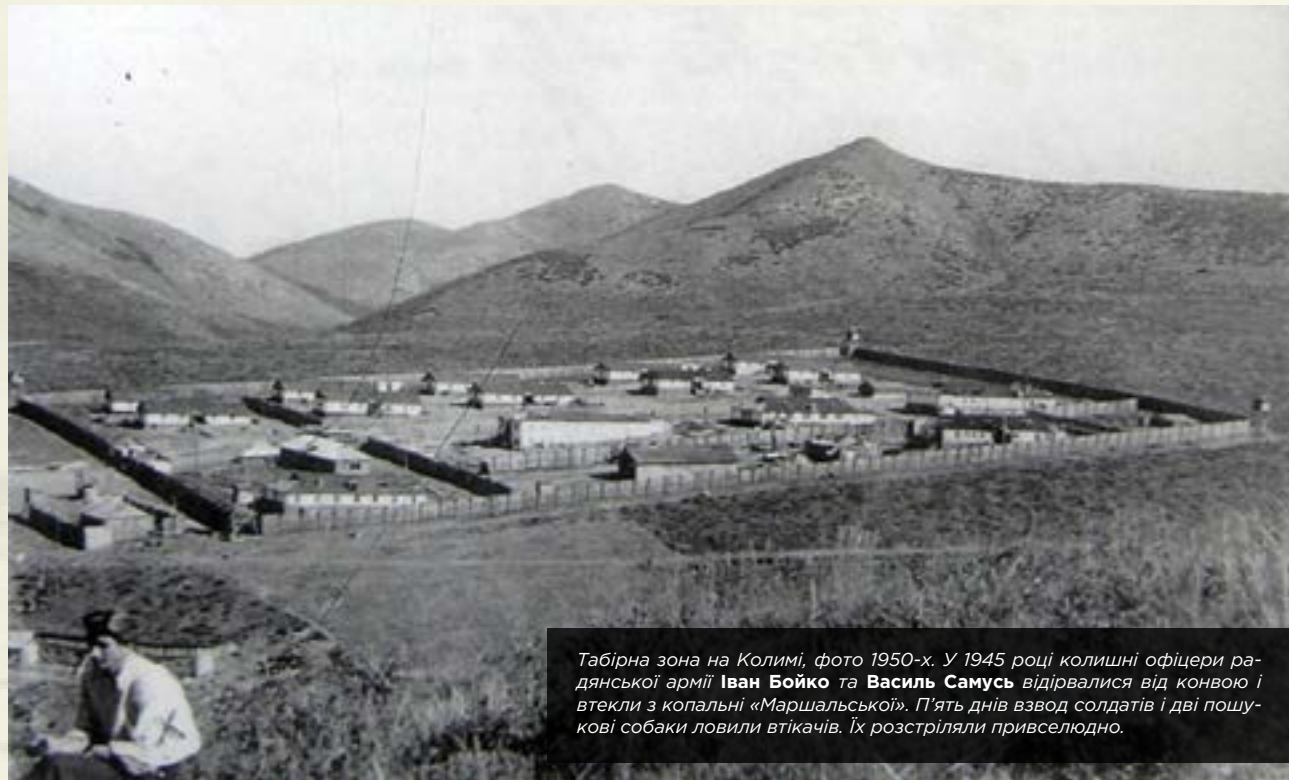
Українські політв'язні працюють над різьбленням та інкрустацією шкатулок. Мордовія, 1960-ті.

ВТЕЧА З ГУЛАГУ

Табори ГУЛАГу займали майже цілий континент. І навіть при вдалій втечі невільник опинявся за тисячі кілометрів від рідної землі, у краї вічної мерзлоти, тайзі чи тундри.

Втечі з перших радянських концтаборів не були чимось особливим. Охорона слабка, приміщення не пристосовані. Докорінно ситуація змінюється у середині 1920-х. Та навіть тоді й навіть із Соловків українцям вдавалося втікати.

Григорій Мамчій, Петро Обушний та Семен Суржко відбували каторгу на Соловках із 1926 до 1930 року. У серпні 1930-го вони зуміли втекти й через Фінляндію дістатися до Польщі. Мамчій почав працювати на розвідку Української Народної Республіки. У

Табірна зона на Колімі, фото 1950-х. У 1945 році колишні офіцери радянської армії **Іван Бойко** та **Василь Самусь** відірвалися від конвою і втекли з копальні «Маршальської». П'ять днів взвод солдатів і дві пошуківі собаки ловили втікачів. Їх розстріляли привселюдно.

Антон Олійник у радянському однострої під час перебування в боївці ОУН. Підпільники у повоєнний час нерідко носили їх заради конспірації.

рідне село повернувся під час Голодомору. Встиг зустрітися з дружиною. Дітям не казали про батька, щоб не прохопились. Наступної зустрічі вже не було: Григорія спіймали і стратили.

Історик і в'язень Воркути Павло Негретов згадував: «На 6-й шахті, обплутаній уже колючкою, час від часу втікали з промислової зони. При здоровому глузді на втечу ніхто не йшов, тому що нікого з них живим назад не приводили. В самих підштанках лежали вони потім по дві-три доби на вахті, щоби всі розводи добре на них надивилися».

Але член ОУН Антон Олійник — «Індус» родом із Рівненщини втікав тричі.

Перший свій 25-річний вирок він отримав у 1947-му. І вже за рік утік. Та виявилось, що табір розташований на острові.

Друга втеча — через 13-метровий тунель, викопаний із побратимами. Потім понад 370 км плив човном, сотні кілометрів долав по-тягами. Нарешті — зустріч із рідними.

Останнє фото **Антон Олійника**, 1966 рік.

Генерал-хорунжий **Всеволод Змієнко**. У 1928—1936 роках очолював II секцію (розвідка і контррозвідка) Генерального штабу Державного центру УНР в екзилі. Саме за його дорученням Григорій Мамчій відправився в Україну, щоб зібрати свідчення про Голодомор.

Через місяць «Індуса» знову заарештували та знову присудили 25 років. І Антон знову взявся ретельно готуватися до втечі. За допомогою кувалди, ножівки та інших інструментів робив прохід в огорожі. На водонапірній вежі чатували в'язні й сигналізували, коли загрожувало викриття охороною.

Утретє Олійник утік 12 серпня 1965 року — із особливого табору МВД СРСР «Дубравлаг». Певний час із товаришем подорожував Україною, у Львові їх навіть сприйняли за угорських туристів. Згодом переховувались у знайомого на Рівненщині. Планували перебратися за кордон. Не вдалося: 14 листопада 1965 року їх виявив КГБ. 6 лютого 1967-го Антона Олійника розстріляли в Києві.

Павло Негретов (1923—2004) — історик, письменник, літературний критик. Ув'язнений у 1945—1955 роках. Публікував статті про воркутинські табори у самвидаві. Вдруге заарештований у 1986 році за антирадянські висловлювання.

Орест Васкул. Після полонення в бою під Бродами у липні 1944 року і фільтраційних таборів опинився в Башкирії. Звідти втік в Україну. Заарештований; знову втік. Діяв в підпіллі ОУН до 1947 року. Нове покарання відбував до 1956 року. Ще раз заарештований у 1984 році. Живе у Києві, очолює братство УПА.

Кадр із фільму «Червоний» за однойменним твором **Андрія Кокотюхи**. Політв'язням вдалося втекти із табору, роззброївши й ліквідувавши охоронців та адміністрацію. Історія втечі персонажа **Данила Червоного** в деяких епізодах нагадує реальну історію **Антон Олійника**.

Сотні кілометрів безлюддя чекали на в'язня, який відважився втекти з табору ГУЛАГу. Фото **Володимира Оглобіна**.

**«ПОНЯТІЯ»
НЕ ПРОЙДУТЬ**

Колишні невільники ГУЛАГу згадуватимуть, що бандерівці були в'язнями іншого типу: добре організовані, лідерами в них були військові командири. Єднання між собою та з повстанцями з інших республік дозволяло перемагати у табірних війнах із «блатними».

До фото вгорі: **Мирослав Симчич** (крайній ліворуч) в УПА.
До фото ліворуч: **Мирослав Симчич** (сидить третій ліворуч) в УПА.

Перший вирок сотенного УПА Мирослава Симчича («Кривоніс») — 25 років неволі — рівно стільки, як він тоді прожив.

У 22 він керував боєм під Космачем проти військ НКВД. Тоді було вбито підполковника командира 256-го конвойного полку Алексея

Дер'гачова, який перед тим займався депортацією кримських татар та чеченців. Загалом ворог втратив у тому бою понад чотири сотні вбитими. Чекісти схопили в бою Симчича аж через три роки — у грудні 1948-го. Але і в ГУЛАГу він залишився повстанським сотенним.

32 роки, 6 місяців та 3 дні — загалом відбув Симчич у концтаборах. І завжди допомагав ув'язненим українцям боронитися від сваволі кримінальників. Ті дали йому прізвисько «бешений дед».

Українці згуртувалися й не дозволяли себе зачіпати безкарно. Дисидент Валерій Марченко був свідком сутички в БУРі («барак усиленого режима»), де Мирослав «давав здачі» блатним за те, що покалічили молодого в'язня-упівця: «На Симчича чекали троє із захованими під фуфайками «аргументами». Здоровань вихопив булаву і замахнувся... Симчич по-котячому стрибнув уперед — той уже валявся навznak з розтрощеним черепом. У цей час підскочив другий напасник із залізною штабою... У кримінальника в результаті було пошкоджено хребет, ребра і щось там ще. Третьому з ножем дісталось лише раз, бо втік у заборонену зону, де його підстрелив вартовий».

У 1954 році Симчич брав участь у повстанні, за що отримав іще 5 років. Опинився у 19-му таборі на Тайшеті, де адміністрація вдавалася до послуг кримінальників. «Дали їм окремих барак, щоб нас тероризували. Ми почали з ними говорити, думали, знайдемо якийсь компроміс, щоб без скандалу. Не допомогло. Що зробили? Зібрали солярки, бензину з гаража — що хто зміг. Обступили барак, спалили...» — згадував сотенний «Кривоніс».

Мирослав Симчич. Фото Юрія Нестерова.

Добуваючи другий термін, Мирослав Симчич написав листа до генсека **Брежнєва**. Цитати з нього опублікував один із найтиражніших тижневиків Західної Європи — німецький «Spiegel». За таке зухвальство «Кривоніс» отримує черговий вирок — два з половиною роки особливо суворого режиму. Згадував: «Дружина з квітами приїхала зустрічати, а мене «воронок» повіз до обласної в'язниці на нове слідство. Пропали квіти».

Олександр Солженіцин у романі «Архіпелаг ГУЛАГ» так писав про бандерівські в'язничні війни із «суками», «донощиками» та «блатними»: «Треба визнати: неконституційний, незаконний та невидимий цей суд судив куди точніше, із значно меншими помилками, ніж всі відомі нам трибунали, трійки, військові колегії та ОСО. В цьому жахливому спорті до вух в'язнів долинав підземний дзвін справедливості».

Війни з кримінальниками в'язні-українці вели не лише задля самозахисту. Радянський солдат, а згодом вояк УПА Дмитро Жовтяк згадував: «Головним завданням Організації була боротьба з блатними. Вирішили взяти під захист в'язнів усіх національностей, зокрема японців, котрі дуже потерпали від блатних. Я казав: «Ось вони роз'їдуться по світу і скажуть про нас добре слово». І згодом стало так, що як їде колона японських військовополонених і бачить бандерівця, — усі як один шапки знімали!».

Політв'язні будують новий табір.
Акварель **Віктора Митарчука**, Тайшет, 1958 рік.

Дисидент **Валерій Марченко** та сотенний УПА Мирослав Симчич — приклад тягlostі боротьби за свободу крізь покоління. Повстанець та прихильник ненасильницького спротиву зустрілися в ГУЛАГу. Потім, у 1980-х, у журналах Західної Німеччини, Канади і США опублікували декілька листів-заяв Симчича, зрадагованих і надісланих туди Валерієм Марченком.

Исполнение приговора по решению Воровского суда в исправительно-трудовом лагере...

В исправительных лагерях СССР при выполнении приговора о смертной казни осужденные собирались на площади лагеря, и на них выносили приговор. Орудие казни, висевший на стене, был в лагере № 1 в Москве. Осужденный казнили на площади лагеря, а не в тюрьме, а не в камере.

«Блатне правосуддя». Рисунок Данцига Балдасва.

Михайло Баканчук під час заслання в Норильську, 1956 рік. Заарештований в 1947-му за співпрацю зі Службою безпеки ОУН. Засуджений на 25 років. За протидію табірним бригадам термін збільшили на п'ять років. «БУР — барак посиленого режиму — був моїм частим готелем», — пише він у спогадах. Амністований 1956-го з заборотою повертатися в Західну Україну. Помер у Тернополі у квітні 2019-го.

Могила в'язня, без імені й прізвища.
Фото Володимира Оглобліна.

ПІДПІЛЛЯ В КОНЦТАБОРАХ

Повоєнний етап українців сколихнув концтабори жорсткими методами підпільної роботи та непримиренністю до порушення прав людини. Почалися страйки, саботажі, виступи та бунти — аж до повстань, що зрештою підкосило систему.

Михайло Сорока (1911–1973).

До війни в ГУЛАГу відбувалися лише стихійні акції непокори, ситуативні бунти, голодування та втечі. Із 1944 року, коли до концтаборів налізули ув'язнені повстанці з України, країн Балтії, Кавказу, спротив свавілля табірної адміністрації став планованим і масштабним.

«Італійські страйки» стали буденною відповіддю на порушення й так поганих умов утримання в'язнів. Сидячі протести, сповільнена й непродуктивна праця, невиконання плану при формальному виході на роботу. У «Дубравлагу» підпільники виготовили рукописні листівки та прокламації з епізодами з історії України. Поширювали їх серед в'язнів, підкидали солдатам з охорони зони, серед яких було багато призовників із України.

У червні 1945 року група ув'язнених вояків УПА на копальні «Покришкін» на Колимі напала на охорону табору та знищила. Повстанці здобули зброю (автомати, кулемети, гранати) й вибралися із зони. За втікачами кинули війська, і за 50 кілометрів від табору відбувся бій, у якому всі втікачі загинули.

34 роки Михайло Сорока провів в ув'язненні. Його нарекли «ідейним патріархом політв'язнів». Він проводив вишколи на історичні, літературні та релігійні теми, Збереглися його твори «Мистецька Прага», «Миرون Зарицький», філософський трактат «Інстинкти. Рефлекси. Етика» та деякі переклади.

Таким Михайло Сорока уперше побачив свого сина **Богдана**. У 1940 році щасливі чотири місяці сімейного життя обірвав арешт. Михайла відправили у Воркуту, а вагітну дружину Катерину Зарицьку лишили у львівській тюрмі. Там вона й народила сина. У вісім місяців передала його на виховання своїм батькам. Богданові судилося понад 20 років провідувати в ув'язненні і тата, і маму.

Гуманіст і філософ, архітектор за фахом, підпільник Сорока організував у ГУЛАГу систему моральної та матеріальної взаємодопомоги в'язнів. Заснована ним у 1947 році мережа «ОУН-Північ» у Воркуті забезпечувала зв'язок між різними таборами. По допомогу зверталися до вільнонайманих працівників-українців зі спецпоселень. Зуміли навіть налагодити зв'язок із повстанцями в Україні.

Зупинити непокору політв'язнів намагалися, розпорошивши активістів по різних таборах ГУЛАГу. Проте це лиш допомогло у підготовці підпільниками великих повстань.

Побратимом Сороки був єврей Герш Келлер. Він втратив усю свою родину, але зумів втекти з німецького табору і пішов в УПА. Потрапивши в радянський полон, отримав 10 років таборів. За участь у бунтах його судили двічі. Під час Кенгірського повстання Герш Келлер керував виготовленням зброї для самозахисту, організовував охорону повсталих. За це його стратили у 1956 році.

Герш Келлер, єврей, вояк УПА, один із організаторів Кенгірського повстання.

Катерина Зарицька — «Монета» (1914–1986) — дружина **Михайла Сороки**. У 1941 році втекла з тюрми й перейшла у підпілля. Член ОУН, зв'язкова головнокомандувача УПА Романа Шухевича, керівниця Українського Червоного Хреста. Вдруге заарештована 1947-го й засуджена на 25 років таборів. Вийшла на волю у 1972 році із заборонаю проживати в Західній Україні. Оселилася у м. Волочиск на Хмельниччині.

Попри арешт Сороки й активу «ОУН-Північ», підпільна мережа повністю не була викрита і продовжувала діяти.

Михайло Сорока помер у таборах. В'язні власноруч виготовили труну, на кришці прибили дерев'яний хрест, всередину поклали Михайлів улюблений томик Лесі Українки. За ними й зуміли ідентифікувати його тіло 1991 року, коли напередодні проголошення незалежності України син, Богдан Сорока, на решті отримав дозвіл перепоховати батька

вдома. У вересні урочиста поминальна процесія сколихнула весь Львів — тисячі людей вшанували повернення Сороки в Україну.

«Я лише кілька разів у житті на короткий час зустрічався зі своїм батьком, тому багато про нього не знаю. Більше можуть сказати люди, котрі знали його, перебуваючи разом у таборах», — розповідає Богдан Сорока і цитує Святослава Караванського: — «...Знав, що за твердість треба платити життям. І він платив...»».

Учасники табірних повстань на Коліми. У першому ряду другий ліворуч — **Володимир-Ігор Порендовський**, третій — **Михайло Сорока**. У 1960-х КГБ застосувало до Михайла Сороки особливий метод психологічного тиску. Його гарно одягли й під виглядом іноземного професора з Канади повезли у Київ, Львів, Тернопіль. Влаштували зустрічі з сином і ріднею. Під час екскурсій показували, як добре зможе жити на волі, якщо напише відмову від своїх політичних поглядів. У такий спосіб намагалися підірвати його авторитет серед політичних в'язнів. Сорока відмовився. Його побили і повернули у мордовські концтабори. Здоров'я не витримало, Сорока пережив інфаркт, згодом отримав групу інвалідності. Але своїє «патріаршої» роботи для в'язнів не припиняв.

Листівка УПА
«До насильно вивожуваних на Сибір»,
1947 рік.

Закінута шахта «Бутугічаг», Коліма.
Фото **Олександра Козлова**.

ПОВСТАННЯ ПОЛІТВ'ЯЗНІВ

Масштаб непокори, що охопила ГУЛАГ, змусив тоталітарний режим не лише піти на поступки, а й реорганізуватися. Система після цього ще катувала людей впродовж півстоліття, але ніколи вже не набувала попередніх масштабів.

Свген Грицяк.

Євгенові Грицяку присудили 25 років концтаборів. Фронтовика, з бойовими нагородами, карали за те, що в юності виступав за свободу України та був членом ОУН. Він був перший, хто розпочав повстання політв'язнів у Норильську. «Люди доведені до відчаю, їм нічого втрачати. Тому боротьба з режимом, перш за все, була боротьбою за свою людську гідність», — згадував Грицяк.

Після тимчасового скасування смертної кари у 1947 році кількість бандерівців у ГУЛАГу зростає в кілька разів. Але Сталін зробив помилку: поява вояків щойно з поля бою не просто змінила контингент ув'язнених, а з часом і спричинила падіння табірної системи.

Українці силою та взаємодопомогою ламали атмосферу страху. Поруч були балтійські «лісові брати», в'язні з Кавказу, росіяни.

Роки копіткої праці виснажених, але відданих цінностям свободи людей — і ГУЛАГ охопили не поодинокі акти непокори, а масштабні повстання.

Грицяк наполягав, що відразу зробити загальногулагівський страйк неможливо. Запропонував почати в одній конкретній зоні. «Я хотів показати, що можна протидіяти мирно, без зброї. Міркував з таким розрахунком, що потім піде ланцюгова реакція... На щастя, так і сталося», — пояснював згодом.

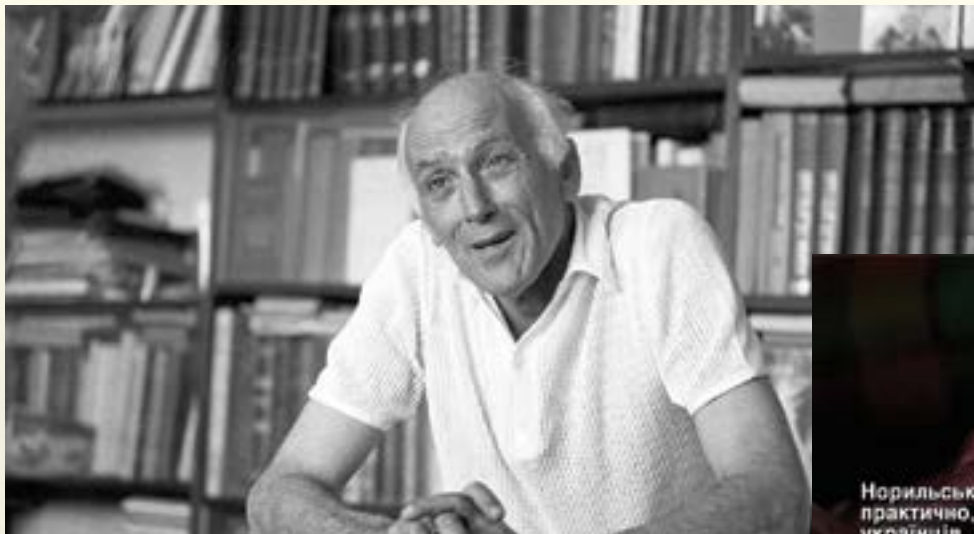
Табірна зона у Воркуті.

У концтаборах Радянського Союзу почалися повстання. Спочатку в Норильську, потім у Воркуті, за ними — в Кенгірі. У кожному взяли участь від 12 до 20 тис. в'язнів.

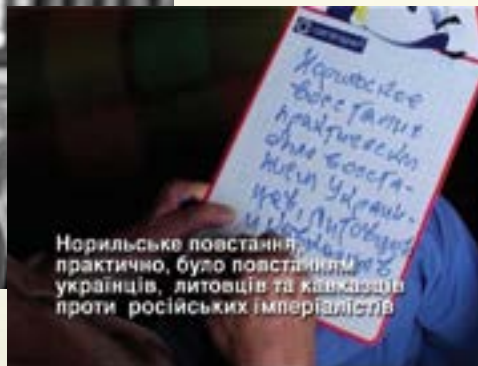
Постанці виготовляли листівки й за допомогою повітряних зміїв розкидали за межі зони. У них повідомляли мешканцям міст і сіл про свої вимоги й боротьбу. Виганяли табірну адміністрацію, створювали представницькі комісії та вели переговори з

представниками режиму з Москви, вимагали не просто полегшення умов, а політичних та економічних свобод для всіх.

Розправа була жорстокою: озброєним штурмом приборкували непокірних у 3-й каторжній зоні Горлагу (Норильськ), розстрілювали активістів у 10-му табірному відділенні Речлагу (Воркута), танками та з озброєними військами йшли на повсталих у Степлагу (Кенгір).

Автограф письменника, політ'язня та грузинського політика **Чабуа Америджібі**: «Норильське повстання фактично було повстанням українців, литовців і кавказців проти російських імперіалістів».

Учасники Норильського повстання, 1957 рік.
Сидять: члени ОУН **Лука Павлишин** і **Степан Семенюк** — керівник Норильського повстання у 3-й каторжній зоні.

Найбільші повстання ГУЛАГу:

- Норильське — з 26 травня до 4 серпня 1953 року
- Воркутинське — з 19 липня до 1 серпня 1953 року
- Кенгірське — з 16 травня до 26 червня 1954 року

Масштаб непокори, що охопила ГУЛАГ, змусив тоталітарну систему не просто піти на поступки, а реорганізуватися. У 1955—1956 роках розпочали переглядати справи засуджених, зменшувати терміни їхнього ув'язнення та звільняти. Врешті-решт у 1960 році систему ГУЛАГу розформували. Це була перемога найактивніших борців із

нею, членів ОУН і УПА. Серед них — особисто Євгена Грицяка. Це йому не минулося — Грицяка кидали в камеру з водою («яму») та ледь не розстріляли. Згодом його повторно судили, він десятиліттями жив «під ковпаком» спецслужб.

Євген Грицяк дожив до незалежності України та застав початок чергової війни з Росією. Нагороджений орденом «За мужність», медаллю «25 років незалежності України». Помер у 2017-му на 91 році життя.

Активістки Норильського повстання **Стефанія Коваль-Надорожняк** і **Нюся Скоревич**.

Євген Грицяк, 2002 рік.

Євген Грицяк мав табірне прізвисько «Йог». Він іще в таборах Мордовії переклав українською книгу Парамаханса Йогананда «Автобіографія йога». «Метод ненасильницької боротьби виправдав себе в Індії, але чомусь ми не вивчаємо його, — говорив Грицяк у інтерв'ю газеті «День». — Утім, ми справді маємо об'єднатися на духовній основі. Ми не можемо копіювати те, що робив Ганді в Індії, але можемо брати з нього приклад».

Жінки 6-ї зони, учасниці Норильського повстання, 1954 рік.

Листівка учасників Норильського повстання.

*«Кров Кенгіра».
Картина учасника Кенгірського повстання Юрія Ференчука.*

Руїни Кенгірського табору. Наші дні.

ТАБІРНІ «ПАТРІАРХИ»

Особливо непримиренним супротивникам радянського режиму давали максимальні терміни ув'язнення — 15, 20 чи навіть 25 років. Коли ж нанизувалися наступні вирокі — людина могла провести в неволі й половину життя.

24 серпня 1991 року Левко Лук'яненко отримав найкращий подарунок на день народження: Верховна Рада ухвалила Акт про незалежність України. Його текст написав сам Левко Григорович. Він досягнув мети, заради якої провів 25 років у тюрмах і концтаборах СРСР.

Пропагандиста Радехівського райкому КПУ Левка Лук'яненка у 1961 році засудили до розстрілу за те, що «з 1957 виношував ідею відриву УРСР від СРСР, підривав авторитет КПРС, зводив наклепи на теорію марксизму-ленінізму». Вражений тим, як проходила колективізація в окупованій Західній Україні, Лук'яненко з одностумцями заснував підпільну Українську робітничо-селянську спілку.

Левко Лук'яненко 25 років відсидів у радянських концтаборах і тюрмах як «антирадянщик» і «рецидивіст». Його принциповість і незламність у неволі здобули популярність серед українців і дозволили обертися на перших вільних виборах в 1990 році до Верховної Ради Української РСР.

Рюкзак **Левка Лук'яненка** часів його першого ув'язнення.

Вирок невдовзі замінили на 15 років таборів. Термін Лук'яненко відбув увесь. Сидів у 7-му і 3-му таборах «Дубравлагу», таборі «Перм-36», в'язницях Владимира й Чернігова. «Концтабір нараховував близько 1800 осіб, з них половина українці, переважно повстанці, — живе джерело інформації для вивчення національно-визвольного руху в післявоєнне десятиріччя. Я вважав себе за щасливу людину, що потрапив у таке середовище», — згадував Левко Лук'яненко.

Левко Лук'яненко
в 7-му таборі Дубравлагу
(с.Сосновка, Мордовська АРСР), 1962 рік.

Чернетка Акта проголошення незалежності України, написаного **Левком Лук'яненком**.

1961-го він ледь не поплатився життям за те, що виношував ідею виходу України з СРСР. За 30 років він власноруч напише текст Акта незалежності України.

15 років неволі не змусили його зректися ідеї боротьби за незалежну Україну. Він став членом правозахисної Української Гельсінської групи. Коли почалися арешти її членів, черга дійшла й до Лук'яненка. Суд визнав його «особливо небезпечним рецидивістом». Наступні десять років він провів у мордовському таборі та пермській тюрмі, потім іще п'ять — на засланні в Томській області. В Україну повернувся на початку 1988-го й одразу поринув у політичне життя.

Святослав Караванський (1920—2016) — член ОУН, УГГ, шістдесятник — 31 рік (1945—1960, 1965—1979) провів у таборах на Печорі, Колимі та в Мордовії.

Адвокат **Володимир Горбовий** (1899—1984) був членом Української військової організації та Проводу ОУН. Відсидів 25 років (1947-1972) у Дубравлазі та Озерлазі.

Богдан Климчак (1937—2018) — останній український політв'язень, він вийшов на волю найпізніше — щойно 1990 року. Його депортували як члена родини учасника ОУН, став дисидентом. Провів 17 років (1957—1962, 1978—1990) у таборах і в'язницях Магадана, Іркутська та Мордовії.

*Концтабір «Перм-36». Тут сиділи **Левко Лук'яненко, Оесь Бердник, Василь Стус** та інші українські дисиденти. З 1994 року тут діє музей історії політичних репресій — єдиний, що розташований на території автентичного табору, на пострадянському просторі. Останніми роками музей зазнає утисків з боку російської влади, проти його існування протестують комуністичні організації.*

НЕПЕРЕВИХОВАНІ

«Особливо небезпечними рецидивістами» в СРСР були переважно інтелігенти, які боролися ненасильницькими методами, а також «заражені» вільнодумством робітники й селяни — від імені яких нібито й керувала Комуністична партія. Радянський тоталітарний режим уважав їх такими ж небезпечними злочинцями, як злодії й убивці.

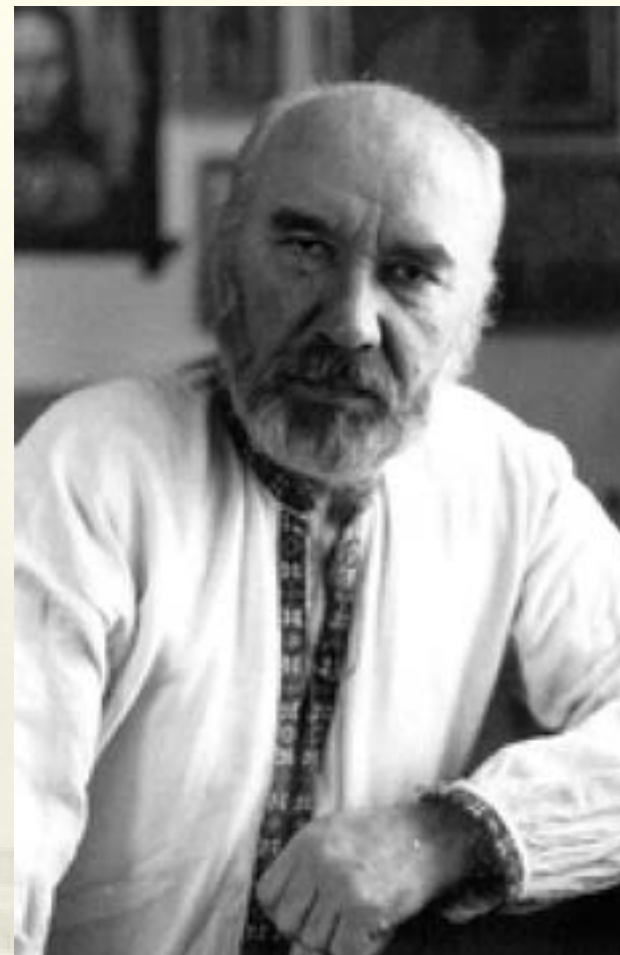

В'ячеслав Чорновіл (1937—1999).

Цитата з протоколу допиту обвинуваченого В'ячеслава Чорновола від 2 лютого 1972 року. Лише протягом того року його допитували 83 рази, проте він не дав жодного свідчення проти інших дисидентів.

Запитання: Покажіть, які антирадянські документи Ви передавали своїм знайомим із м. Києва?

Відповідь: Я відповідати на запитання слідчого відмовляюсь, бо вважаю свій арешт незаконним. Давати які-небудь покази про своїх знайомих я не буду тому, що вони не мають жодного відношення до мого арешту.

Зеновій Красівський (1929—1991).

«Я зазнав немало втрат... Мене арештовували в 49-му, в 58-му, в 67-му, у 80-му. Я відбував у критках, у дурдомах, у таборах. Я сидів по карцерах, по борах. Я був на засланні. Якщо позбирати все до купи, то назбирається 26 років. Половина людського віку. Але що це все значить проти того диявольського почуття людської гордості, яке я маю від пережитого!» — писав член Українського національного фронту Зеновій Красівський.

21 січня 1990 року на заклик Народного руху понад мільйон українців з'єднали живим ланцюгом Київ, Львів та Івано-Франківськ. У 1960-х таких відважних було лише кілька сотень. Серед них — В'ячеслав Чорновіл.

Його гострі журналістські тексти завдавали клопотів режимові. Ніщо не змусило його замовкнути — ні чотири арешти, ні тюремні камери й табірні бараки. Кагебісти називали його «невгамовним». Чорновіл за дрютами зрїс до масштабу Леха Валенси в Польщі та Вацлава Гавела в Чехословаччині.

Усе почалося у вересні 1965 року, коли КГБ розпочав нову хвилю переслідувань української інтелігенції — «шістдесятників». Тоді Чорновіл разом із Василем Стусом та Іваном Дзюбою відважилися на протест проти системи. «Він заявив судді і прокурору, що жодних показів давати не буде, тому що вони є злочинцями, порушують закон, проводячи засідання в закритому режимі», — згадував Ярослав Кендзьор.

Удруге Чорновола заарештували за написану ним збірку «Лихо з розуму». Утретє — 1972 року, теж за «поширення вигадок, які ганьблять радянський лад».

Чорновіл пройшов через 83 допити, жодних свідчень не дав. Отримав 6 років таборів суворого режиму і 3 роки заслання. Політв'язень Михайло Хейфец назвав його «зеківським генералом». У 1980 році, уже в Якутії, В'ячеслава Чорновола заарештували вчетверте — за сфабрикованим звинуваченням у «замаху на згвалтування». Дисидент витримав 120 днів голодування на знак протесту.

Данило Шумук (1914–2004).

У міжвоєнній Польщі його переслідували за комунізм. У Радянському Союзі — за антикомуністичну боротьбу в лавах УПА й дисидентство. Шумука тримали за ґратами поляки, нацисти й комуністи. З нацистського ув'язнення він утік. Перед радянським трибуналом помилування не просив. У Норильському концтаборі активно долучився до повстання. ГУЛАГівський стаж Шумука за три арешти (1945, 1957, 1972) — 31 рік, і це не рахуючи заслання й польської в'язниці.

Авторитетний політв'язень став політичним лідером. Повернувшись в Україну в 1985-му, поринув у політику. Саме Чорновіл доклав максимум зусиль, щоб Рух перетворився на масову політичну організацію, мета якої — здобуття незалежності України.

1990-й став для нього й таких самих «неперевихованих» роком справжнього триумфу: Чорновола, Левка Лук'яненка та інших колишніх політв'язнів обрали депутатами Верховної Ради Української РСР. Недавні «рецидивісти», яких радянський режим замикав і тримав якнайдалі від Батьківщини, тепер агітували в найвищому законодавчому органі республіки й упевнено тисли комуністів. Саме вони, недавні дисиденти, домоглися ухвалення Акта про незалежність 24 серпня 1991 року.

Протягом першого десятиліття незалежності Чорновіл працював у парламенті, претендував на президентське крісло. Однак за півроку до виборів 1999-го життя лідера Народного руху обірвала автокатастрофа.

Письменникові **Іванові Багрянному** (1906–1963) в 1933 році присудили три роки заслання на Далекому Сході за «контрреволюційну агітацію» у віршах і за одну з перших спроб розповсюдження самвидаву (своїєї поеми «Ave Maria», 1929). У 1938–1940-му пережив два роки тортур у внутрішній тюрмі НКВД в Харкові. Під час Другої світової долучився до підпілля ОУН, після війни емігрував на Захід. «Я не хочу вертатись до СРСР, тому що сталінський соціалістичний СРСР — то є суцільний концтабір поневолених людей всіх 100 національностей», — писав Іван Багрянний 1946-го.

Типова камера в бараках «Дубравлагу» та «Пермі-36».

Після офіційної ліквідації ГУЛАГу залишалися дві «зони», де утримували політичних в'язнів — «Заклад ЖХ-385» (стара назва — «Дубравлаг») у с. Явас у Мордовській АРСР та ВС-389/36 («Перм-36») в с. Кучино Пермської обл. Росії. Засуджених за особливо тяжкі злочини проти радянського режиму спершу спрямовували в «Дубравлаг», а від 1972 року — в «Перм-36» (на фото — сучасний його вигляд).

ПРАВДА РОБИТЬ ВІЛЬНИМИ

*POW — Prisoner of War, військовополонені

*MIA — Missing in Action, зниклі безвісти

Відкриття правди про ГУЛАГ та інші злочини комуністичного режиму стало початком кінця СРСР. Наприкінці 1980-х — на початку 1990-х спогади тих, хто пережили репресії, документи про злочини тоталітарного режиму цілковито дискредитували радянську владу. Йосипа Сталіна нарешті визнано одним із найкривавіших тиранів в історії. Реабілітація комуністичного режиму здавалася неможливою. Тим не менше, у Росії вона почалася. Її керівник вважає крах СРСР найбільшою геополітичною катастрофою ХХ століття.

За два десятки років правління Путіна державна пропаганда знову змінила ставлення до Сталіна. Нині 70% росіян позитивно оцінюють його роль в історії (за даними опитування 2019 року). Злочини минулого виправдовують, а водночас згортають демократію й намагаються відновити російський вплив на сусідні країни. Режим Путіна опирається на неподоланий страх суспільства, породжений ГУЛАГом. Підживлює його інформація про нових політичних в'язнів Кремля. У Росії знову арештовують за погляди й відправляють до таборів.

Серед новітніх в'язнів сумління — близько сотні громадян України: активісти Євромайдану, мешканці окупованих теренів, зокрема кримські татари, військовополонені, митці, іноді просто випадкові люди. Україна бореться за їхню свободу на всіх можливих рівнях — дипломатичному, громадському, інформаційному. Тому так важлива сьогодні правда про табірну імперію ГУЛАГу — як застереження для світу.

Правда про ГУЛАГ — це не лише факти про жорсткість катів і страждання жертв. Це й історії про незламність тих, хто протистояв тоталітаризмові. Про тріумф людини над системою. Про тих, хто врешті переміг ГУЛАГ. Багато із цих людей — мешканці України.

Київ, вул. Хрещатик,
8 травня 2018 року.

Видання складене за матеріалами виставок:

Тріумф людини. Мешканці України, які пройшли нацистські концтабори

Автори: Ігор Бігун, Володимир Бірчак, Олеся Ісаюк.

Над виставкою працювали: Зоя Бойченко, Володимир В'ятрович, Петро Клим, Андрій Когут, Леонід Криницький, Анна Олійник, Олена Шарговська, Вікторія Яременко, Назар Ясиневич, Ярина Ясиневич.

Консультанти: Марія Войціцька, Світлана Гуркіна, Юрій Данилець, Євген Завгородній, Віталій Нахманович, Тетяна Пастушенко, Михайло Тяглий.

Джерела: Галузевий державний архів Служби безпеки України, Архів Центру досліджень визвольного руху, Архів Інституту національної пам'яті Польської Республіки, Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації, Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні, Фонди Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького», Фонди Львівського Національного літературно-меморіального музею Івана Франка, Фонди державного музею Аушвіц-Біркенау» (Польща), Енциклопедія української діаспори (www.eudusa.org), Електронний архів «Діаспоріана» (www.diasporiana.org.ua), Сайт «44-та Київська Червонопрапорна гірськострілецька дивізія» (www.istor-44gsd.ru), Сайт «Військовий альбом» (www.waralbum.ru), Цензор.НЕТ (www.ua.censor.net.ua).

Організатори: Український інститут національної пам'яті, Центр досліджень визвольного руху, Меморіальний комплекс Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького», Національний музей історії України у Другій світовій війні, Галузевий Державний архів Служби безпеки України.

Виставку можна вільно завантажити у версії для друку на банерах на сайті Українського інституту національної пам'яті.

Київ, вул. Хрещатик,
8 травня 2019 року.

Тріумф людини. Мешканці України, хто перемогли ГУЛАГ

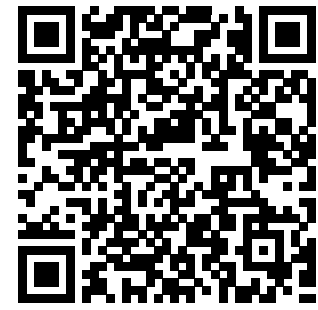
Автори: Ігор Бігун, Володимир Бірчак, Володимир В'ятрович, Леся Бондарук, Олеся Ісаюк, Анна Олійник, Ярина Ясиневич.

Над виставкою працювали: Наталія Бик, Дмитро Вортман, Богдан Завітій, Іван Кішка, Петро Клим, Андрій Когут, Катерина Ніколаєнко, Олена Шарговська, Назар Ясиневич.

Консультанти: Вахтанг Кіпіані, Юрій Юзич, Святослав Липовецький, Віктор Моринець, Павло Подобєд, Тарас Пилипович, Володимир Попов.

Джерела: Галузевий державний архів Служби безпеки України, Архів Центру досліджень визвольного руху, Міжнародний Меморіал, Фонди Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького», Фонди Меморіального музею тоталітарних режимів «Територія Терору», Фонди Тернопільського історико-меморіального музею політичних в'язнів, Архів Інституту історії церкви Українського католицького університету, Віртуальний музей ГУЛАГу, приватні колекції Ореста Васкула, Михайла Баканчука, Володимира Гарматюка, Богдана Сороки, Ростислава Кушнірука, сім'ї Жмурків, Юрія Юзича, Тараса Пилиповича; Радіо «Свобода»; малюнок Андрія Єрмоленка.

Організатори: Український інститут національної пам'яті, Центр досліджень визвольного руху, Меморіальний комплекс Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького», Галузевий Державний архів Служби безпеки України.

Виставку можна вільно завантажити у версії для друку на банерах на сайті Українського інституту національної пам'яті.

Науково-популярне видання

Авторський колектив: Ігор Бігун, Володимир Бірчак, Леся Бондарук,
Володимир В'ятрович, Олеся Ісаюк, Анна Олійник, Ярина Ясиневич.
Під загальною редакцією Володимира В'ятровича.

Український інститут національної пам'яті
м. Київ, вул. Липська, 16
тел.+380 44 299-04-64
факс:+380 44 254-05-85
uinp.gov.ua
uinp@memory.gov.ua

Центр досліджень визвольного руху
м. Львів, вул. Степана Бандери, 1
(Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького»)
м.Київ, вул. Трьохсвятительська 4, оф. 430
тел./факс +380 32 247-45-22
www.cdvr.org.ua
history@cdvr.org.ua

Друк ТзОВ «Друкарня Папуга»
М. Львів, вул. Патона 19/158
тел. +380 322 297-18-50
Свідоцтво видавничої справи
ЛВ №15 від 21.11.2001 р.

Підп. до друку 21.08.2019р. Формат 64x90/12
Акт 1 від 22.08.2019 р., договір 104 від 15.08.2019 р.
Папір офсетний. Гарнітура «Gotham Pro». Офс. друк.
Фіз. друк. арк.17. Ум. друк .арк. 18 Ум. фарбовідб. 18.
Зам. № 25.07-1. Тираж 2000 прим.

Через ГУЛАГ перейшли понад 20 млн людей. 1953-го, в рік смерті Сталіна, понад половину ув'язнених у таборах становили українці.

ГУЛАГ винищував українську націю. Його жертвами стали українські селяни, духовенство, політики, культурна еліта.

Але комуністи не досягли цілі. Ба більше, українські в'язні були серед тих найактивніших, хто зруйнували, здавалося б непереможну, імперію ГУЛАГу.

Вояки УПА, які стали головним контингентом повоєнних таборів, не перестали бути повстанцями навіть за колючим дротом.

Разом з учасниками антикомуністичних рухів із країн Балтії вони підняли масові повстання в Норильську, Воркуті, Кенгірі. Після них ГУЛАГ уже ніколи не був таким могутнім.

У 1960—1980-ті в'язнями радянських зон стало нове покоління учасників українського визвольного руху — дисиденти. Їх ламали до останнього: життя Василя Стуса обірвано в таборі 1985-го, вже як на чолі СРСР став Михайло Горбачов. Останній український політв'язень повернувся з Сибіру в листопаді 1990 року.

На свободі колишні арештанти продовжили боротьбу.

І перемогли.

Багатолітній в'язень Левко Лук'яненко став народним депутатом. Це він написав Акт 24 серпня 1991 року, що відновив незалежність України і став виразом Радянському Союзу.

Цей проект — про те людське,
що не здатна знищити жодна система.
Про небайдужий погляд, розказану казку,
простягнуту руку, розділений окраєць хліба.
Про силу волі, віри і любові.
Про перемогу надії.
Про свободу в серцях.
Про триумф людини.

УКРАЇНСЬКИЙ
ІНСТИТУТ
НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПАМ'ЯТІ

Центр
досліджень
визвольного
руху

Галузевий
Державний архів
Служби безпеки України
ssu.gov.ua

національний музей
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ
меморіальний комплекс

Український інститут національної пам'яті
Центр досліджень визвольного руху
Галузевий Державний архів Служби безпеки України
Меморіальний комплекс Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького»
Національний музей історії України у Другій світовій війні

ТСН.ua

ЕСПРЕСО
УКРАЇНСЬКИЙ ПОГЛЯД НА СВІТ

Gazeta.ua

УКРІНФОРМ UA TV

Радіо
Свобода